

Komparativna povijest anarhizma u Hrvatskoj i Europi (1840.-1939.)

Pejić, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:002008>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij: Povijest – engleski jezik i književnost

Luka Pejić

**Komparativna povijest anarhizma u Hrvatskoj i Europi
(1840. – 1939.)**

Diplomski rad
Mentorica: doc. dr. sc. Jasna Šimić
Komentorica: dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2011.

SAŽETAK

Rad donosi pregled povijesti anarhizma u Hrvatskoj od 1840. do 1939. godine u odnosu na kretanja u međunarodnom anarhističkom pokretu tog vremena. U tekstu su objašnjene određene ideje komparativne historije čije su teorijske osnove korištene pri pisanju, a spomenuta su i različita shvaćanja anarhističke filozofije kao takve. Tragovi anarhizma na ovim prostorima nalaze se u radničkim pokretima organiziranim u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj koji su većinu socijalističkih ideja preuzimali iz susjednih zemalja poput Mađarske, Austrije i Italije. Rad se bavi utjecajem industrijalizacije, razvoja gradova i uzleta kapitalizma na položaj radnika koji u drugoj polovici 19. stoljeća počinju promišljati svoj položaj u društvu i pripadajuća im prava. Osim toga, napravljen je i kraći osvrt na odnos nacionalnog pitanja i socijalne revolucije, te na utjecaj anarhizma na umjetnički izričaj. Spomenuti su pojedini događaji koje je moguće uklopiti u međunarodnu povijest anarhizma, poput Pariške komune, *propagande djelom* i Španjolskog građanskog rata, te njihov utjecaj na prilike u Hrvatskoj. Također, dva poglavlja posvećena su hrvatskim anarhistima o kojima imamo najviše dostupnih podataka, a to su Miloš Krpan i Stjepan Fabijanović. Obojica su održavali veze sa stranim anarhistima te su razmatrali njihove ideje pa su tim više zanimljivi za ovaj rad. Uvrđeno je da je anarhizam u Hrvatskoj postojao, ali on nikada nije doživio masovnu potporu kao u nekim drugim zemljama. Na to su prije svega utjecali specifični gore spomenuti čimbenici, poput zakašnjele industrijalizacije i neriješenog nacionalnog pitanja.

Ključne riječi: anarhizam, komparativna povijest, radnički pokreti, industrijalizacija, 1840.-1939.

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. METODOLOGIJA KOMPARATIVNOG PRISTUPA PROUČAVANJA POVIJESTI	6
2.1 TEORETSKI OKVIRI KOMPARATIVNE HISTORIJE	6
2.2 PROBLEMI PRI PROUČAVANJU ANARHIZMA U HRVATSKOJ	10
3. ANARHIZAM - IDEJA I POKRET	13
3.1 ETIMOLOGIJA POJMA ANARHIJA	14
3.2 DEFINICIJE ANARHIZMA	15
3.3 RAZNOLIKOST POIMANJA IDEJE I NJEZINE PRIMJENE U PRAKSI	16
3.4 ANARHIZAM I MARKSIZAM	20
4. INDUSTRIJALIZACIJA, RADNIČKI POKRETI I POJAVA ANARHIZMA U HRVATSKOJ.	26
4.1 POČECI RADNIČKOG POKRETA U OSIJEKU I ZAGREBU	29
4.2. RADNIČKI POKRET U DALMACIJI I ISTRI	36
5. ODJEK PARIŠKE KOMUNE U HRVATSKOJ	47
6. NACIONALNO PITANJE I SOCIJALNA REVOLUCIJA	50
7. PROPAGANDA DJELOM U EUROPI I HRVATSKOJ.	57
8. MILOŠ KR PAN	61
9. STJEPAN FABIJANOVIĆ	67
10. ŠPANJOLSKI GRAĐANSKI RAT (1936.-1939.)	72
11. ANARHIZAM I UMJETNOST	76
12. ZAKLJUČAK	81
12.1 KRONOLOGIJA ANARHIZMA U HRVATSKOJ (1840.-1939.)	84
13. POPIS PRILOGA.	86
14. LITERATURA	88

1. UVOD

Kao i kod svake druge slabije istražene teme, proučavanje povijesti anarhizma u Hrvatskoj predstavlja stanoviti izazov. Iako su neki autori već napisali kraće i vrijedne prikaze o tome, analiza pojave i širenja anarhističke ideje na ovim prostorima uglavnom je lišena historiografske elaboracije i uklapanja u širi, međunarodni kontekst. Interes za ovom problematikom nesumnjivo postoji, no niti jedna knjiga na temu povijest anarhizma u Hrvatskoj do sada nije napisana i objavljena.

Kroz veći dio druge polovice 20. stoljeća jugoslavenski povjesničari pažnju su usmjeravali prema proučavanju radničkih pokreta na ovim prostorima, pri čemu su pojmovi poput *anarhizma* i *anarhista* uvijek bili negdje na marginama, prepuštajući primat dominantnoj marksističkoj prizmi tumačenja akcija radničkih pokreta, borbe protiv fašizma itd. Uzmimo samo za primjer sudjelovanje hrvatskih dobrovoljaca u Španjolskom građanskom ratu; jugoslavenski povjesničari s lakoćom su sve označili kao komuniste iako je poznato da je među njima bio i nezanemariv broj anarhista. Tako dolazimo do novog problema – kako, u nedostatku izvora, razaznati anarhiste od ostalih "lijevo" orijentiranih grupacija? Ovaj rad u obzir uzima početke radničkog pokreta i istaknute aktiviste u Hrvatskoj koji su od strane autoriteta bili označeni kao anarhisti, sve deklarirane anarhiste te one koji su u svojim idejama i djelovanju naginanjali anarhističkoj ideji. U pojmovnoj zbrci marksista, komunista, anarhista i ostalih, bit će korišten pojam *socijalizam* ili *revolucionarni socijalizam* kao krovna odrednica za sve pojedince i kolektive koji su sudjelovali u radničkim gibanjima, odbijali participaciju u političkim strankama, održavali međunarodne kontakte s istomišljenicima i oštro kritizirali suvremeni kapitalizam i društvene odnose razvijene uslijed industrijske revolucije. Na osnovi njihovih postupaka, a bez jasnog proudhonovskog izjašnjavanja "Ja sam anarhist", bit će razmotrena njihova ideološka orijentacija. Ako uzmemo za primjer Socijaldemokratsku partiju Austrije koja je s djelovanjem započela 1874. te čiji su članovi jedno vrijeme bili snažno okrenuti prema anarhizmu, shvatit ćemo da se pravi karakter neke organizacije ne krije uvijek u njezinom imenu. Osim toga, jedan od primjerenih termina za označavanje anarhista jest i *slobodari* budući da, kako to objašnjava Višeslav Kirinić, "povijest anarhizma povijest je mišljenja slobode i povijest slobodnog mišljenja".¹

Svrha ovog rada nije dokazivanje ili opovrgavanje tvrdnje da je u Hrvatskoj bilo više ili manje anarhista nego što se to obično misli; cilj se prije svega sastoji u želji da se stvori

¹ Kirinić, Višeslav (urednik), *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb, 2003., str. 31.

kompaktna slika hrvatskog anarhizma u odnosu na međunarodna kretanja. Za to nam je prije svega nužno korištenje komparativne ili poredbene metode i njezinih postulata kako bismo bolje razumjeli povezanost anarhističkih trendova i događaja u Europi s onima u Hrvatskoj. Bez obzira na to, europski i hrvatski anarhizam neće biti zastupljeni u jednakoj mjeri u tekstu; naglasak će prije svega biti stavljen na ovaj potonji, dok će reference na događanja u Europi biti izvođene na mjestima gdje je to potrebno. Razdoblje koje je odabrano, od 1840. do 1939. godine, predstavlja vrijeme pojave, formiranja i nestanka tzv. *klasičnog anarhizma*. U tom iznimno dinamičnom periodu, anarhistički pokret djelovao je uz uzlet nacionalizma, industrijalizacije, imperijalizma, kolonijalizma, i totalitarnih režima, te je doživio nekoliko ključnih izazova koji će uvelike odrediti njegovu daljnju povijest. Godine 1840. Pierre-Joseph Proudhon ušao je u povijesti kao prvi samoprovani anarhist dok je 1939. završio Španjolski građanski rat koji je značio teški poraz anarhističkog aktivizma.

Prilikom pisanja ovog rada korišteni su neobjavljeni i objavljeni izvori, monografije, različiti stručni i znanstveni članci, te tekstovi dostupni na Internetu. Riječ je o ukupno devedest i četiri bibliografske jedinice. Svi spomenuti materijali prikupljeni su u Osijeku, Zagrebu, Puli i na Sveučilištu u Michiganu, SAD.² Rad je podijeljen na četrnaest poglavlja i devet dodatnih podnaslova u kojima se obrađuje problem komparativne povijesti anarhizma u Hrvatskoj i Europi. Prvo poglavlje čini sam uvod, dok se u drugom poglavlju ukratko objašnjava metodologija komparativnog pristupa proučavanja povijesti. Unutar ovog poglavlja osvrćemo se i na probleme na koje nailazimo prilikom pisanja o povijesti anarhizma u Hrvatskoj, kao što su nedostatak izvora i dosadašnja praksa neprimjerenog korištenja pojma *feudalna anarhija* u domaćoj historiografiji. Treće poglavlje obuhvaća nekoliko podnaslova te se bavi teorijskim pitanjima anarhizma, poput etimologije pojma *anarhija*, predloženih definicija anarhizma, postojanja različitih anarhističkih struja, razlika između anarhizma i marksizma, itd. U četvrtom poglavlju riječ je o radničkim pokretima u Osijeku, Zagrebu, Dalmaciji i Istri te se pritom traže veze tamošnjih ljudi i anarhističkih kretanja u Europi. Sljedeće poglavlje bavi se odjekom Pariške komune u Hrvatskoj, prije svega u tisku i simboličnim istupima hrvatskih radnika. Šesto poglavlje analizira veze Bakunjinovog panslavizma i Hrvata, ujedinjenje Italije i Pisacaneovo zagovaranje socijalne revolucije, te istupe hrvatskih socijalista poput Miloša Krpana i Giuseppine Martinuzzi koji su držali da politička i društvena revolucija ne idu jedna bez druge. Drugim riječima, razmatra se odnos (hrvatskog) nacionalizma i anarhizma. Sljedeće poglavlje odnosi se na *propagandu djelom*,

² Skenirani arhivski materijali iz Michigana poslani su putem e-maila.

terorističke akcije pojedinih anarhista, i njezinu povezanost s Hrvatskom. Osmo i deveto poglavlje usmjereno je na život i djelo dvojice slobodara, Miloša Krpana i Stjepana Fabijanovića. U narednom poglavlju osvrćemo se na ulogu hrvatskih anarhista u Španjolskom građanskom ratu, dok se u jedanaestom poglavlju traže veze anarhizma i umjetnosti koje su kod nas djelomično došle do izražaja u stvaralaštvu Janka Polića Kamova i Miroslava Krleže. Posljednja tri poglavlja obuhvaćaju zaključak, popis priloga te popis korištenih izvora i literature.

U cijelosti gledajući, najveći nedostatak ovog rada je selektivni pristup određenim aspektima anarhizma i njegovim dodirnim točkama s radničkim pokretom u Hrvatskoj i Europi. To je očita i razumljiva posljedica pisanja o nečemu što zahtjeva dužu arhivsku analizu izvora, komparaciju istih i sastavljanje određene sinteze. Također, mnogi problemi, poput odnosa marksizma i anarhizma, Pariške komune i sl., suviše su kompleksni da bi se ovdje mogli detaljno obraditi. Iako se u radu nastojalo, u granicama mogućnosti, nadići te prepreke, dodatni prostor za dobivanje jasnije slike o ovoj temi itekako postoji. Kako god bilo, ostaje nada da će tekst o povijesti anarhizma u Hrvatskoj, makar i u ovoj formi, biti od neke koristi za daljnja proučavanja spomenute teme. Osim toga, ovo nije samo rad o ideološkoj borbi već se dotiče i socijalne povijesti čiji su glavni akteri obični ljudi bez političkih utjecaja i položaja, pojedinci i grupe koji su se posvetili borbi za bolje radne uvjete i društvenu jednakost koliko god je to bilo moguće.

2. METODOLOGIJA KOMPARATIVNOG PRISTUPA PROUČAVANJA POVIJESTI

Prema riječima Drage Roksandića, u Hrvatskoj vrlo mali broj povjesničara prakticira komparativno historijske metode tako da potrebne literature gotovo da i nema.³ Ako krenete prikupljati referentne bibliografske jedinice koje će vam poslužiti kao teoretska osnova za poredbenu historiju uvidjet ćete da je ova tvrdnja gotovo u potpunosti točna, te će vaša potraga, ako živite u Hrvatskoj, vrlo vjerojatno završiti s knjigom *Uvod u komparativnu historiju* (2004.) i nekoliko dostupnih stručnih i znanstvenih članaka, uglavnom stranih autora. Nažalost, takav je slučaj i s ovim radom, no to nije ništa pretjerano čudno; i komparativna historija i anarhistički pokret zanemarene su teme u kontekstu hrvatske historiografije. To ne znači da je bilo kakav istraživački poduhvat po pitanju ove problematike uzaludan. Ono što nam preostaje jest, među ostalim, analiza povijesnih procesa, prihvaćenih pretpostavki, života i djela pojedinaca i širih zajednica te tekstova koji nisu eksplicitno označeni kao *anarhistički* ili nisu uzeti kao predmet zanimanja *komparativne historije*, iako pokazuju stanovitu bliskost ovim pojmovima te im je moguće pristupiti na taj način. Tako je moguće u izvedivim okvirima ispitati neistraženi teren, nadići izgledni nedostatak izvora i otvoriti prostor za nove hipoteze i rasprave. U svakom slučaju, potrebno je izbjeći usiljene analogije koje nemaju uporište u povijesnim činjenicama.

2.1 TEORETSKI OKVIRI KOMPARATIVNE HISTORIJE

Budući da se ovaj rad metodološki oslanja na komparativnu metodu za početak razmotrimo što pod tim podrazumijevamo.

Istraživanje sličnosti i razlika između dva ili više povijesnih fenomena može se postaviti u središte zanimanja komparativne historije. Pri pojmu *povijesni fenomen* uglavnom smatramo složene i dugotrajne procese poput kolonizacije, industrijalizacije, militarizacije, i sl., koji posjeduju određenu prostorno-vremensku komponentu. Vodeći se tom logikom, možemo zaključiti da je *anarhizam* i/ili *anarhistički pokret* u Hrvatskoj i drugim zemljama također povijesni fenomen podložan historijskom proučavanju.

Kada je riječ o komparativnoj historiji, jedno pitanje dobiva posebnu pozornost: treba li pristup predmetima istraživanja biti nomotetički (utvrđivanje općih zakonitosti) ili idiografski

³ Roksandić, Drago (urednik), *Uvod u komparativnu historiju*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 11.

(analiza pojedinih događaja)? Tu nam može pomoći razmišljanje Raymonda Arona (1905.-1983.), francuskog filozofa, koji je napisao sljedeće: "Historijska znanost nije obična reprodukcija onoga što je bilo kao što ni prirodna znanost nije reprodukcija prirode... No, iako je historijska znanost, poput prirodne znanosti, rekonstrukcija, ona je rekonstrukcija bitno drukčije vrste. Konačni cilj prirodne znanosti je sistematizirani kompleks zakona... Konačni cilj historijske znanosti je jedinstveni niz događaja... Prirodna znanost traga za zakonom, historijska za pojedničanim".⁴

Bez obzira na to, težnje pojedinih istraživača da odrede opće zakonitosti povijesnih slijedova i dalje su popularne. U tom kontekstu možemo spomenuti Oswalda Spenglera i Josepha Taintera. U svojoj poznatoj knjizi *Propast zapada* (1918.) Spengler je nastojao postaviti teoriju cikličkog uspona i pada civilizacija kroz povijest. Nešto slično uradio je i Joseph Tainter sedamdeset godina kasnije, koji je, nakon provedene komparativne studije nekoliko različitih kultura (egipatska, minojska, mikenska, rimska, olmečka itd.) u knjizi *Kolaps kompleksnih društava* (1988.) postavio tezu da se društva, kako povijesna tako i suvremena, koriste povećavanjem kompleksnosti kao strategijom održavanja i razvoja. No, djelovanjem zakona opadajućih prinosa, dobiti od kompleksnosti sve su manje. Za kompleksna društva, kolaps tada predstavlja racionalni, a ponekad i jedini mogući izlaz iz situacije u koju su se dovela.⁵

Pretenciozno bi bilo reći kako je namjera ovog rada odrediti neke "opće zakonitosti" anarhizma u 19. i ranom 20. stoljeću. Ipak, namjera je utvrditi do koje su mjere određeni procesi zajednički različitim narodima, poput industrijalizacije, pojave kapitalizma i nacionalizma, utjecali na genezu anarhizma u Hrvatskoj koji je, kao i svaka druga varijacija, zadržao određene specifičnosti.

Francuska "nova historija" (Bloch, Febvre, i ostali) još u prvoj polovici 20. stoljeća dala je poticaj prakticiranju komparativnog pristupa, što je u francuskom kontekstu značilo napuštanje frankocentrizma te istraživanje francuskih tema u europskom kontekstu. Pri tome svakako treba spomenuti djelo Marca Blocha (1886.-1944.) koji je postavio značajne temelje za ovu historiografsku struju te je došao do zanimljivih otkrića baveći se istom. Jedan od poznatijih primjera za to jest Blochovo skretanje pozornosti na "zaboravljenu" agrarnu revoluciju u Francuskoj po pitanju ograđivanja općinskih zemljišta i oranica početkom 16. stoljeća do čega je došao istražujući primjer Engleske, što mu je pomoglo da izvede ovu

⁴ Isto, str. 17.

⁵ Na uvodnim stranica svoje knjige Tainter iznosi sljedeću tvrdnju: "Kolaps je ponovljivo obilježje ljudskih društava, i upravo ga ta činjenica čini vrijednim pokušaja da za nj pronađemo opće objašnjenje." Izvor: Tainter, Joseph, *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 20.

analogiju. Prilikom istraživanja Bloch je uspoređivao grofovске propise, općinske odluke, sudske procese, itd. Drugim riječima, Blochov intelektualni *credo*, kada je poredbena historija u pitanju, može se, u nešto slobodnijoj interpretaciji, svesti na ovu tvrdnju: ako historiografija ne spominje određena gibanja to ne znači da se ona nisu dogodila, već je na nama kao povjesničarima da ukažemo na njih, a komparativna metoda je odličan način da to ostvarimo.⁶ Isto tako možemo reći – ako povjesničari ne pišu o povijesti anarhizma u Hrvatskoj, to ne znači da ona ne postoji.

U Blochovom tekstu *Za komparativnu historiju europskih društava* (1928.) možemo pročitati brojne druge zanimljive ideje o komparativnoj historiji. Prema njemu, zadaća komparativne metode jest "... u više različitih društvenih sredina odabrati dva ili više fenomena za koje nam se na prvi pogled čini da među sobom pokazuju stanovite analogije, opisati krivulje njihovih razvoja, utvrditi sličnosti i razlike i, koliko je moguće, objasniti jedne i druge."⁷ Bloch je komparativnu historiju smatrao suviše zahtjevnom da bi se njome mogao baviti velik broj povjesničara.⁸ Kao glavne razloge navodi ograničene mogućnosti bibliografskih uvida, korištenja literature, dostupnosti izvora, itd. Ovaj je problem Bloch najbolje sažeo u sljedećoj rečenici: "Godine analize za jedan dan sinteze", pri čemu je naglasio da će se analiza moći iskoristiti za sintezu samo ako je povjesničar od početka ima na umu i nastoji joj služiti.⁹

Bloch je predbacio povjesničarima traženje isključivo lokalnih uzroka prilikom istraživanja povijesnih procesa. U konačnici, zaključio je da ovaj historiografski pristup vodi k dijalogu i međusobnom razumijevanju različitih zajednica.¹⁰

Sjedinjene Američke Države trenutno predstavljaju središte komparativnih studija, a jedno od popularnijih historiografskih područja izučavanja u SAD-u naziva se "Atlantska povijest" (Atlantic history). Povjesničari usmjereni u ovom pravcu prvenstveno se bave analizom veza između Europe, Sjeverne Amerike, Južne Amerike i Afrike tijekom ranog novog vijeka i u doba kolonizacije. U okvirima spomenutog smjera istraživanja i uz pomoć poredbene metode, oni nastoje uklopiti razvoj institucije ropstva u sjevernoameričkim britanskim kolonijama, i kasnije SAD-u, u širi zapadnocivilizacijski okvir. Pri tome su u obzir uzeti različiti čimbenici

⁶ D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 43-45.

⁷ Isto, str. 40.

⁸ Njemački povjesničar Philipp Ther slaže s da je komparativna metoda iznimno zahtjevna, empirijski i teoretski, ali vjeruje da ona predstavlja poželjan smjer proučavanja povijesti. Izvor: Ther, Philipp, *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. Objavljeno u: *Central European History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2003., str. 46-47.

⁹ D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 62.

¹⁰ Isto, str. 64.

globalnih promjena, poput kolonizacije, trgovine, osvajačke politike, razvoja političkih institucija, itd.¹¹

S obzirom na temu ovog rada potrebno je spomenuti još nekoliko teorijskih koncepata komparativne historije.

Theda Skocpol i Margaret Somers u tekstu *Uporabe komparativne historije u makrosocijalnom ispitivanju* (1980.) predložile su sljedeća tri modaliteta prakticiranja poredbene metode:

Tablica 1. Tri modaliteta prakticiranja poredbene metode (Skocpol, Somers)¹²

1.	Demonstracija teorije	Provjera hipoteze na više različitih slučajeva pri čemu je težište interpretacije stavljeno na sličnosti.
2.	Suprotstavljanje konteksta	Istraživanje posebnih obilježja pojedinih slučajeva, redovito međusobno kontrastiranih, i njihovog utjecaja na ishode pretpostavljenih općih društvenih procesa.
3.	Makro-uzročna analiza	Izvođenje zaključaka o strukturama i procesima na makrorazini; uopćavanje koje predstavlja više od disparatne zbirke zanimljivih slučajeva.

Budući da se sve tri "logike" mogu uspješno kombinirati, prilikom komparativne analize anarhističkog pokreta u Hrvatskoj i Europi od 1840. do 1939. godine nastojat ćemo to i učiniti. Drugim riječima, hipoteza koju postavljamo jest da je anarhistička ideja postojala u spomenutom razdoblju na području Hrvatske i to ćemo ispitati referirajući se na slična događanja u drugim zemljama. Također, pojasnit ćemo hrvatski društveno-politički kontekst i njegove specifičnosti u odnosu na druge države kako bismo bolje razumjeli razvoj anarhizma na ovim prostorima. I naposljetku, izvest ćemo sintezu anarhizma u Hrvatskoj od 1840. do 1939. s obzirom na individualne i kolektivne akcije u Europi.

Osvrnimo se i na ideje Jürgena Osterhammela, njemačkog povjesničara koji je napisao svojevrsni manifest poredbene historije za 21. stoljeće pod naslovom *Transkulturalna poredbena historijska znanost*. Osterhammel se ovdje založio za napuštanje eurocentrizma u povijesnom istraživanju. "U povijesti *Drugih* uvijek se mogu pronaći elementi vlastite

¹¹ Kao primjer za tako što možemo navesti sljedeći članak: Mann, Kristin, *Ending Slavery/Reforging Freedom: The Problem of Emancipation in Western Culture*. Objavljeno u: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

¹² D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 22-23.

povijesti", napisao je.¹³ Osterhammel razlikuje dvije vrste poredbe – intrakulturalnu i interkulturalnu. Prva bi se odnosila na, primjerice, komparaciju određenih povijesnih procesa u Španjolskoj i Francuskoj, dok bi u središtu zanimanja druge poredbene vrste bila usporedba nekog povijesnog fenomena u Engleskoj i Japanu.

U svakom slučaju, ovaj rad je intrakulturalno usmjeren budući da su hrvatski anarhisti najvećim dijelom bili pod utjecajem i u kontaktu s istomišljenicima iz susjednih i kulturološki bliskih zemalja poput Mađarske, Austrije, Češke, i Italije. Ipak, moramo imati na umu tezu Philippa Thera koji tvrdi da su odnosi među različitim regijama i urbanim centrima kroz povijest eksplicitniji i jasniji od onih među državama.¹⁴ Na primjeru ove problematike Therova teza je i više nego točna. Naime, nemoguće je govoriti o anarhističkom pokretu u Hrvatskoj kao kompaktnoj cjelini koja je u jednakoj mjeri bila pod utjecajem iz nekoliko različitih smjerova prije svega jer tada u Hrvatskoj nije bilo riješeno nacionalno-političko pitanje, a svijest o *naciji* jasno se počela artikulirati tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Talijanski anarhistički utjecaj gotovo da i nije stigao do Osijeka, što nije bio slučaj s Pulom i ostalim istarskim gradovima. S druge strane, Slavonija i Osijek bili su u bliskom kontaktu s mađarskim slobodarskim krugovima, zagrebački radnici održavali su kontakte s Austrijancima, a sve to nije bilo toliko izraženo u Dalmaciji gdje su anarhističke ideje dopirale prije svega iz Italije. Međusobna suradnja i korespondencija također je bila vrlo slaba ili gotovo nikakva; osječki radnici svoje apele za solidarnost upućivali su u Mađarsku, dok su istarski štrajkaši pomoć prije tražili iz Trsta nego iz kontinentalne Hrvatske.

Potrebno je spomenuti i izraelskog sociologa Samuela N. Eisenstadta (1923.-2010.) koji je u tekstu *Mnogostruke modernosti* (2000.) naveo anarhizam kao suvremeni fenomen koji je od same svoje pojave tražio redefiniranje modernizacijskih programa i praksi. Pišući o različitim pokretima 19. i 20. stoljeća, Eisenstadt je naglasio njihov internacionalni karakter, bez obzira što su se korijeni istih nalazili u određenim zemljama. "Njihov doseg prostirao se dalje od nacionalnih granica", napisao je.¹⁵

2.2 PROBLEMI PRI PROUČAVANJU ANARHIZMA U HRVATSKOJ

Marko Strpić, urednik u izdavačkoj kući *Što čitaš?* i organizator Anarhističkog sajma knjiga u Zagrebu, 2001. godine napisao je u jednom članku u *Zarezu* sljedeće: "Istraživati

¹³ Isto, str. 26.

¹⁴ P. Ther, *Beyond the Nation*, str. 72.

¹⁵ D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 229.

povijest anarhizma u Hrvatskoj skoro je nemoguće: iako anarhizam u Hrvatskoj ima povijest, nema kontinuitet".¹⁶

U svakom slučaju, proučavati anarhizam na području Hrvatske nije lak zadatak budući da su mnogi materijali uništeni, nedostupni ili raspršeni po različitim arhivima. Situacija je tim teža jer je anarhizam oduvijek predstavljao subverzivnu ideologiju, bilo u vrijeme industrijske revolucije, u razdoblju između dva svjetska rata, u doba komunističke vlasti ili nakon raspada Jugoslavije. Tako nas ne treba previše čuditi da su većinu povjesničarima vrijednih izvještaja o radničkom pokretu u Osijeku, na primjer, napisali upravo policajci i ostali predstavnici vlasti, koji su se željeli dodatno informirati o subverzivnim radnjama nezakonitih udruženja i okupljanjima radnika.¹⁷ Kamilo Firinger primjetio je kako je otežano proučavanje svakog pokreta koji je djelovao protiv vlasti. Napomenuo je da trebamo imati na umu kako je bilo nezakonito i opasno čuvati bilo kakvu dokumentaciju ili literaturu kako "protivnik" ne bi našao ni najmanji trag.¹⁸ Kada je anarhizam u pitanju jasno je tko su glavni "protivnici", barem u većini slučajeva – država, kapitalisti i Crkva.

Ni sami akademski krugovi nisu su se previše zamarali s anarhističkom filozofijom pa su ostale uvriježene određene pogrešne pretpostavke o istoj. Svakako trebamo imati na umu neprimjereno korištenje termina *feudalna anarhija* u domaćoj historiografiji kojim se opisuje stanje kaosa, slabljenje centralne vlasti i međusobne borbe velikaša u vrijeme srednjeg vijeka. Uzmimo za primjer sljedeći odlomak: "Feudalna anarhija s kraja 15. i početka 16. st. na području predziđa kršćanstva – osobito u Hrvatskoj – je kako u našoj, tako i u nama susjednim historiografijama često bivala isticana kao odlučujući razlog kolapsa graničnoga protuturskoga obrambenog sustava ustanovljenog u vrijeme kralja Matijaša Korvina."¹⁹ Očtio je da ovdje nije riječ o anarhiji koja je ostvarena kao posljedica promišljanja o slobodi pojedinca i odsustvu represivnog aparata države i autoriteta, nečega što je od središnje važnosti za anarhizam, odnosno, iza ove *anarhije* nije stajao niti jedan oblik *anarhizma* kao ideje. Pogrešna jezična konstrukcija i parcijalno shvaćanje anarhizma navodi nas na misao da je sukob povlaštenih društvenih slojeva imao nekakve veze sa slobodarskom filozofijom. Kako god bilo, *feudalna anarhija* kao pojam smisljena je u istoj mjeri kao i *kamenodobni fašizam*.

¹⁶ Strpić, Marko, *Anarhistički trag u Hrvatskoj*, Zarez, broj 65, Zagreb, 2001. Napomena: cijeli članak je do nedavno bio dostupan na Internet stranici Zareza.

¹⁷ Pejić, Luka, *Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)*. Objavljeno u: *Essehist*, godina II, broj 2, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 2010., str. 36.

¹⁸ Firinger, Kamilo, *Počeci radničkog pokreta u Osijeku*, Glas Slavonije (Osijek), 15. rujna 1957., str. 8.

¹⁹ Jurković, Ivan, *Turska opasnost i hrvatski velikaši - knez Bernardin Frankopan i njegovo doba*. Objavljeno u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 17, Zagreb, 2000., str. 61.

Filozof Hrvoje Jurić o proučavanju anarhizma u Hrvatskoj jednom prigodom je napisao: "Povijest anarhizma doista se može prepričati na nekoliko stranica, kako su to učinili Trivo Inđić, Zoran Senta ili Marko Strpić".²⁰ To je istina ukoliko ćemo tu povijest svesti na generičko nabranje imena, anarhističkih tiskovina, štrajkova, objavljenih tekstova, aktivnih kolektiva i sl. No to ne bi bio slučaj samo s Hrvatskom jer i drugdje možemo pronaći slične primjere. George Woodcock je iznio tvrdnju da je čak i ruskom anarhističkom pokretu do početka Prvog svjetskog rata nedostajala masovnost te da se mogao svesti na tek nekoliko snažnih imena (Bakunjin, Kropotkin, Tolstoj, i dr).²¹ Nešto slično napisao je i za engleski anarhizam kojeg je nazvao "vapajem nekoliko glasova u divljini od kojih su neki bili izuzetni".²² S druge pak strane, ako ćemo razvoj, prisutnost i primjenu anarhističkih zamisli u nekoj zemlji, a to je u ovom slučaju Hrvatska, kvalitativno analizirati i staviti u odgovarajući kontekst tada nam nekoliko stranica neće biti dovoljno. Kada bismo se i složili s tvrdnjom da povijest anarhizma u Hrvatskoj stane u nekoliko redaka, dužni smo objasniti zašto je tome tako.

²⁰ Dedić, Dejan (urednik), *Miloš Krpan - Izabrani spisi*, DAF, Zagreb, 2010., str. 9.

²¹ Woodcock, George, *Anarchism*, Penguin Books, London, 1975., str. 376.

²² Isto, str. 414.

3. ANARHIZAM – IDEJA I POKRET

Izazovi na koje nailazimo ako pokušamo definirati anarhizam su mnogostruki; s obzirom da je riječ o filozofiji koja, barem načelno, ne trpi dogme te nerijetko izbjegava razvijanje definitivno sistematiziranog teorijskog sustava, ne začuđuje postojanje raznovrsnih individualnih i kolektivnih prosudbi što je anarhizam kao takav i koja je društvena uloga anarhista. U svom teorijskom i praktičnom smislu anarhizam je promjenjiv – on se razvija, jača, slabí, mijenja ali gotovo nikada ne nestaje.

Jedan od problema prilikom proučavanja povijesti anarhizma predstavlja i određivanje početne točke tj. razdoblja kada se ideja pojavila. S jedne strane, intelektualci poput Pjotra Aleksejeviča Kropotkina (1842.-1921.) tražili su korijene neartikuliranog, nepoznatog anarhizma u prvim ljudskim zajednicama, seljačkim ustancima, renesansnim talijanskim gradovima-državama ili ranim radničkim i obrtničkim udruženjima, dok su drugi tragove istoga nastojali otkriti u filozofskim spisima velikih imena minulih vremena.

Anarhizam je prožet svojevršnim paradoksom kada je riječ o tradiciji; iako anarhisti uglavnom odbacuju tradicionalistička poimanja društvenih odnosa i drugih sličnih pitanja, sami veliku važnost pridaju povijesnoj ostavštini vlastite doktrine te se nerijetko javljaju tendencije stvaranja lažnog povijesnog kredibiliteta pokreta. Namjera da se pronade i naglasi postojanje neprekinutog tijeka anarhističke teorije i prakse, bez obzira na paralelni razvoj dominantnih ideološki suprotstavljenih sustava, nalazi se u središtu istraživanja mnogih pojedinaca koji su historiografskim pristupom dotaknuli ovu temu. Svakako jedan od najradikalnijih klasičnih genealoga anarhizma je već spomenuti Kropotkin, koji je sam začetak ljudske civilizacije označio kao sukob između grupe koja se zalagala za uzajamnu pomoć, na tragu njegove ideje o anarhokomunizmu, te pristaša autoriteta, hijerarhije i različitih oblika sankcija. Kropotkin rezolutno zaključuje kako je ponor između anarhista i etatista evidentan od davnina.²³

Za povijest anarhizma jedna osoba ima posebno značenje, a to je Max Heinrich Hermann Nettlau (1865.-1944.) njemački povjesničar rođen u Neuwaldegg, predgrađu Beča.²⁴ Iako je studirao filologiju i velški jezik, život je posvetio proučavanju i bilježenju povijesti anarhizma. Zahvaljujući njegovom predanom sakupljanju anarhističke građe do danas su ostali sačuvani brojni vrijedni materijali koji se odnose na slobodarski pokret, prije svega onaj u Europi. Nettlau je bio u kontaktu s brojnim istaknutim anarhistima, a poznata nam je i

²³ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 35-36.

²⁴ Zadržao je svoje prusko, odnosno njemačko državljanstvo čitav život.

njegova korespodencija s hrvatskim anarhistom Stjepanom Fabijanovićem. Među ostalim, Nettlau je napisao biografije Bakunjina, Malateste i Reclusa.

O korijenima anarhizma Nettlau tvrdi: "Čak i ako je bilo mislilaca čistog anarhističkog tipa u antici, nama su nepoznati". Iako se možda čini da takva izjava bitno sužava potragu za ranim protoanarhistima, Nettlau kaže sljedeće: "Povijest anarhističkih ideja neodvojiva je od povijesti svih progresivnih događaja i aspiracija prema slobodi".²⁵

Činjenica je da je anarhizam kao pokret doživio svoju primarnu artikulaciju i afirmaciju u vrijeme industrijske revolucije, tijekom 19. i 20. stoljeća.

3.1 ETIMOLOGIJA POJMA ANARHIJA

U predgovoru *Antologije anarhizma* filozof Višeslav Kirinić piše o dvojakosti etimoloških korijena pojma *anarhija*. S jedne strane, navodi primjer Kropotkina i njegovu kombinaciju grčkih riječi *an* i *arhos*²⁶ koje prevodi kao nešto suprotno autoritetu. Prema tom tumačenju anarhizam je teorija društva i djelovanja koje se ne zasniva na podčinjenosti zakonskim odredbama ili podređenosti bilo kojem obliku autoriteta. Za razliku od Kropotkina, Daniél Guerin (1904.-1988.), francuski pisac i filozof, pojam anarhizam izvodi iz grčkih riječi *an* i *arhe*²⁷ pri čemu je naglašen raskid s prošlim i zalaganje za originalnost i zasebnu izvornost nespojivu s prethodnim.²⁸

Kanadski povjesničar George Woodcock (1912.-1995.) tvrdi kako su se riječi *anarhija* i *anarhist* prvi put počele upotrebljavati za vrijeme Francuske revolucije, te navodi primjer iz 1793. godine kada je Jacques Pierre Brissot (1754.-1793.), jedan od vodećih žirondinaca rekao sljedeće: "Zakoni koji nisu sprovedeni u djelo, prezreni autoriteti bez moći, nekažnjeni zločini, napadnuta imanja, ugrožena sigurnost pojedinaca, iskvareni moral ljudi, nepostojanje ustava, vlade, pravde, sve su to odlike anarhije." U iznimno negativnom kontekstu iste pojmove upotrebljavao je i Direktorij nekoliko godina kasnije. Ipak, 1840. godine Pierre-Joseph Proudhon je izdao knjigu *Što je vlasništvo?* te je ušao u povijest kao prvi samoprozvani anarhist. Ovaj energični i elokventi pojedinac, čovjek paradoksa i kontradikcije, ponosno je prigrljio ideju koja je desetljećima upotrebljavana u kontekstu uništavanja i društvene katastrofe. Bez sumnje, njegov čin je dobrim dijelom bio i stvar

²⁵ Nettlau, Max, *Povijest anarhizma*, DAF, Zagreb, 2000., str. 11-12.

²⁶ U ovom kontekstu *an* predstavlja niječnicu, a *arhos* nešto nadređeno ili vrhovno.

²⁷ Smisao niječnice *an* je zadržan, dok se *arhe* može prevesti kao prapočelo, prazvor ili jednostavno nešto drevno ili zastarjelo.

²⁸ V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 7-8.

prkosa prema postojećim autoritetima. Woodcock Proudhona naziva "dobrovoljnim pustinjakom političkog svijeta 19. stoljeća" koji nije želio sljedbenike te je odbijao bilo kakvu zamisao o stvaranju društveno-političke doktrine.²⁹

Prema mišljenju Woodcocka, rijetko je koja teorija društveno-političkog djelovanja bila tako često pogrešno interpretirana poput anarhizma koji je nerijetko prezentiran kao sinonim za nihilizam i terorizam. Suvremena predodžba ove ideje nije daleko od malignog kaosa koji uništava temelje postojećeg društva iako su zamisli najpoznatijih anarhističkih autora poput Tolstoja, Godwina, Thoreaua i Kropotkina dijametralno suprotne tome.³⁰

3.2 DEFINICIJE ANARHIZMA

U namjeri da odredi najbolju definiciju, Woodcock (1912.-1995.) se odlučio za opis anarhizma kao teorije čiji je cilj korijenita izmjena društvenih struktura i zamjena autoritarne države nekom vrstom nepolitičkog udruživanja slobodnih pojedinaca.

Kao jednu od suvremenih definicija anarhizma možemo izdvojiti onu Johna Zerzana, američkog autora i teoretičara anarhoprimitivizma.³¹ Zerzan smatra da je anarhizam "pokušaj da se dokinu svi oblici dominacije". Naglašava kako pritom ne misli samo na "očevidne oblike kao što su, primjerice, nacionalna država i u njoj uvriježena uporaba nasilja i zakonske sile, ili pak korporacije sa svojom institucionaliziranom neodgovornošću, nego i na neke pounutrene oblike poput patrijahalnosti, rasizma ili homofobije". U konačnici, Zerzan podvlači crtu tvrdeći kako anarhizam vidi kao istoznačnicu za protu-autoritarnost.³²

Alex Comfort u predgovoru knjige *Narod bez vlade* piše da je "anarhizam politička filozofija koja zagovara najveću moguću koncentriranu odgovornost i što manju koncentriranu moć".³³

Sociolog Dražen Šimleša u knjizi *Snaga utopije* (2005.) prenosi definiciju anarhizma Emme Goldman (1869.-1940.): "Anarhizam je filozofija novog društvenog uređenja, bazirana

²⁹ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 8-9.

³⁰ Isto, str. 7-8.

³¹ U uvodu u esej Jasona McQuinna *Zašto nisam primitivist*, Robert Posavec piše da je primitivizam teorija koja razvija kritiku civilizacije, tehnologije i napretka, a kod nekih autora i kritiku poljodjelstva i simboličke kulture. Kao jedan od oblika suvremenog anarhističkog djelovanja i promišljanja, primitivizam je najrašireniji u Sjevernoj Americi. Izvor: McQuinn, Jason, *Zašto nisam primitivist*, Što čitaš?, Zagreb, 2002., str. 3-4.

³² Zerzan, John, *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., str. 168-169.

³³ Barclay, Harold, *Narod bez vlade*, DAF, Zagreb, 2006., str. 9.

na slobodi neograničenoj od strane ljudskih zakona. Teorija koja kaže da svi oblici vlasti počivaju na nasilju te su stoga krivi i štetni, a ujedno i nepotrebni".³⁴

Poznata su nam i sljedeća razmišljanja Emme Goldman o anarhizmu: "Anarhizam se, dakle, stvarno zalaže za oslobođenje ljudskoga uma od vlasti religije; za oslobođenje ljudskoga tijela od vlasti vlasništva; za oslobođenje od okova i ograničenja vlasti. Anarhizam se zalaže za društveni poredak zasnovan na slobodnom udruživanju pojedinaca kako bi proizvodili stvarno društveno bogatstvo; za poredak koji će jamčiti svakom ljudskom biću slobodan pristup zemlji i puno uživanje u životnim potrepštinama, prema individualnim željama, ukusima i sklonostima... Anarhizam je filozofija suverenosti pojedinca. On je teorija o društvenom skladu. On je velika, uzburkana, živa istina koja rekonstruira svijet i koja će najaviti zoru".³⁵

3.3 RAZNOLIKOST POIMANJA IDEJE I NJEZINE PRIMJENE U PRAKSI

U istoj knjizi, *Snaga utopije*, Šimleša izdvaja sljedeće dvojbe kao ključne kada je anarhizam u pitanju:

Tablica 2. Neke od dvojbi anarhizma u teoriji i praksi³⁶

Organizacija ili spontano djelovanje?
Individualizam ili kolektivizam?
Pacifizam ili nasilje?

Šimleša tvrdi da anarhizam nije antonim za organizaciju te da on nudi organizaciju u obliku horizontalne mreže manjih grupa koje surađuju na principima reciprociteta, što je u suprotnosti s piramidalnim hijerarhijskim ustrojem države. Pitanje individualizma i kolektivizma izdvaja kao najvažnije. U tom kontekstu Šimleša spominje njemačkog filozofa Maxa Stirnera (1806.-1856.), čiji su radovi svojevrsna preteča anarhoindividualizma, španjolski kolektivizam i anarhosindikalizam, te Murrayja Bookchina (1921.-2006.), američkog anarhista i pionira radikalno-ekološke misli, koji je smatrao da individualizam vodi u terorizam. Također, u knjizi se navodi sljedeći citat Donalda Roouma s kojim autor iskazuje slaganje: "Svi anarhisti su individualisti u smislu da vjeruju da svaka osoba individualno treba

³⁴ Šimleša, Dražen, *Snaga utopije - Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća*, Što čitaš?, Zagreb, 2005., str. 15.

³⁵ Goldman, Emma, *Anarhizam i drugi ogledi*, DAF, Zagreb, 2001., str. 53-57.

³⁶ D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 16-24.

biti autonomna i u mogućnosti voditi vlastiti život slobodna od prisilnih institucija. Svi anarhisti su za klasnu borbu u smislu da se članovi siromašne i podčinjene klase trebaju boriti protiv siromaštva i represije".³⁷ Po pitanju posljednje dvojbe (pacifizam-nasilje) recimo da Šimleša piše kako je talijanski anarhist Errico Malatesta (1853.-1932.) uvijek zadržao srednji put između pohvale terorizmu i pacifizmu, ističući za prvog da je spreman uništiti pola svijeta za pobjedu ideje, a za drugog da je spremniji ostaviti cijeli svijet u patnji, nego se pobuniti.³⁸

U tekstu *Je li anarhizam nasilje?* (1929.) Alexander Berkman (1870.-1936.) napisao je sljedeće: "Već ste se naslušali kako anarhisti podmeću bombe, vjeruju u nasilje, te da anarhija znači nered i kaos. Nimalo ne začuđuje što tako mislite. Tisak, propovjedaonica, i autoriteti svih vrsta nameću nam takvo uvjerenje i pune nam uši ovakvim izjavama... Znači li anarhizam doista nered i nasilje, pitate se. Ne prijatelju, kapitalizam i vlada oni su koji pristaju na nered i nasilje. Anarhizam je posve drugačiji; znači red bez vlade i mir bez nasilja". Berkman ne negira činjenicu da su pojedini anarhisti ponekad posezali za nasiljem. Bez obzira na to, Berkman tvrdi da nasilje nije glavna značajka anarhizma. "Broj je nasilnih djela u anarhista zanemarivo malen u usporedbi s djelima koje su počinili pripadnici drugačijih političkih uvjerenja... anarhizam naučava i govori o miru i harmoniji, nenapadanju i o svetosti života i slobode. Anarhisti su humani, kao što je human i ostali dio čovječanstva, možda i više. Osjetljivi su na sve loše i krivično, brži su u osudi ugnjetavanja, te stoga izražavanje protesta nasilnim djelima ne možemo uvijek isključiti. Nasilna su djela, međutim, izraz individualnog temperamenta, a ne neke određene teorije". Berkman upozorava na sveprisutnost nasilja kojeg provodi država i pripadajući represivni organi³⁹ te zaključuje sljedeće: "Barbari smo svi mi koji koristimo moć i nasilje da bismo se oslobodili svojih dugova, problema i nevolja. Nasilje je metoda prostodušnih, oružje slabih. Onima koji su snažni srcem i umom nasilje nije potrebno jer su uvjereni u svoju ispravnost... Sloboda je majka reda".⁴⁰ Zanimljivo je da je upravo Berkman 1892. godine neuspješno izvršio atentat na Henryja Clayja Fricka (1849.-1919.), američkog industrijalca koji je naredio krvavo gušenje štrajka iste godine, prilikom kojeg je ubijeno nekoliko radnika.⁴¹

Čitanjem radova određenih anarhista uočit ćemo otvoreno zagovaranje destrukcije kao nužnog preduvjeta za izgradnju novog društva. Tako primjerice Proudhon u *Ekonomskim*

³⁷ Isto.

³⁸ D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 34.

³⁹ Jedan od najpoznatijih teoretičara rata, pruski vojnik Carl von Clausewitz (1780.-1831.) iznio je razmišljanje da je rat organizirano nasilje koje provode države, za države i protiv država. "Rat je nastavak politike vođen drugim sredstvima", napisao je. Izvor: Staguhan, Gerhard, *Knjiga o ratu – Zašto ljudi ne mogu živjeti u miru?*, Mozaik knjiga, Ljubljana, 2007., str. 84-85.

⁴⁰ V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 318-325.

⁴¹ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 438.

kontradikcijama (1846.) piše "Ja uništavam i gradim", a tu je i Bakunjinova izjava da je "strast prema uništenju također kreativna strast". Ništa manje poznat citat nije ni onaj Buenaventure Durrutija (1896.-1936.), španjolskog anarhista, koji kaže da je "jedina crkva koja prosvjetljuje goruća crkva".⁴²

Može se reći da anarhističku filozofiju kroz povijest prati asketski i pomalo moralizatorski stav prije svega prema pitanju materijalnog bogatstva, unatoč zaziranju od konvencionalnog shvaćanja morala uglavnom u okviru religijskog odgoja. Kao dobar primjer za takvo što može nam poslužiti sljedeći tekst Pjotra Kropotkina:

"Pored toga, zar princip koji nalaže da s drugima postupaš onako kako želiš da se postupa s tobom, nije u suštini isti onaj princip jednakosti koji leži u osnovi anarhizma? Kako bi bilo moguće nazivati se anarhistom, a ne sprovoditi u život princip anarhizma? Mi nećemo vlast nad sobom. Zar samim tim ne izjavljujemo da ni sami ne želimo vladati bilo kime? Mi ne želimo da nas se obmanjuje, želimo da nam uvijek govore samo istinu. Zar upravo time ne izjavljujemo da ni sami nikoga nećemo lagati i da se obvezujemo uvijek govoriti istinu, samo istinu i cijelu istinu? Mi ne želimo da nam otimaju plodove našeg rada. Zar time ne govorimo da poštujemo i neprikosnovenost proizvoda rada drugih? Jer, zaista, na osnovu čega smijemo zahtijevati jedan odnos prema nama, a da istovremeno dajemo sebi pravo da se potpuno drugačije odnosimo prema drugima? Zar nismo onda i mi, nekom čudnom slučajnošću, ista ona *plava krv* Kirgiza koja se ima pravo prema drugima ponašati kako joj se prohtije? Pri toj pomisli, u nama glasno protestira iskonsko osjećanje jednakosti. Jednakost u uzajamnim odnosima, i solidarnost koja odatle proizlazi, najmoćnija su oružja životinjskog carstva u borbi za opstanak. Jednakost – to je pravičnost. Proglašavajući sebe anarhistima, mi unaprijed izjavljujemo da se odričemo toga da prema drugima postupamo drugačije nego što bismo htjeli da se postupa s nama. Izjavljujemo da nećemo trpjeti nejednakost, koja nekima omogućuje da upotrijebe svoju moć, lukavstvo ili vještinu na način s kojim se ne slažemo. Opća jednakost, sinonim pravičnosti, predstavlja suštinu anarhizma. Do đavola s *plavom krv* koja sebi daje pravo da izigrava povjerenje bližnjeg! Mi je nećemo i uništavat ćemo je u svakoj prilici. Mi ne objavljujemo rat samo apstraktnoj Trojici u liku zakona, religije i vlasti. Mi objavljujemo rat čitavoj bujici laži, lukavosti, eksploatacije, pokvarenosti, poroka, jednom riječi – nejednakosti, kojom su oni prepunili sva srca. Mi objavljujemo rat čitavom njihovom ponašanju, čitavom njihovom načinu mišljenja. Podanici, prevareni, izrabljivani, prostitutke i

⁴² Isto, str. 11.

drugi vrijeđaju, prije svega, naše osjećaje pravičnosti i mi više nećemo ni prostitutke, ni prevarene, ni vjerne podanike!"⁴³

Ideal plemenitog divljaka⁴⁴ također je fascinirao određene anarhističke mislioce. Na tragu utopijskog socijalizma, William Godwin (1756.-1836.) je napisao: "Vlast je, poput odjeće, znak izgubljene nevinosti. Kraljevske palače izgrađene su na sjenovitim ruševinama raja".⁴⁵

No svakako jedan od najvažnijih problema koji ulaze u domenu anarhizma jest onaj koji se odnosi na autoritet, odnosno vlast. Erich Fromm (1900.-1980.), američki psihoanalitičar njemačkog podrijetla, poput ruskog anarhista Mihaila Bakunjin (1814.-1876.), razlikuje dvije vrste vlasti: racionalnu i iracionalnu. Racionalna vlast ima svoje ishodište u kompetenciji; ona zahtijeva trajno pomno preispitivanje i kritiku te je uvijek privremena. Temelji se na jednakosti vlasti i subjekta, "koji se razlikuju samo u odnosu prema stupnju znanja ili sposobnosti na određenom području". S druge pak strane, ishodište iracionalne vlasti je moć nad ljudima – bilo fizička, bilo mentalna. Anarhisti upozoravaju na opasnost da oni koji posjeduju tzv. racionalni autoritet mogu poželjeti proširiti svoju moć te stvoriti stanje iracionalne vlasti.⁴⁶

Harold Barclay u knjizi *Narod bez vlade* (2006.) piše da su anarhisti najčešće predlagali tri tehnike ukidanja države i vlade. Jedna zagovara da se država učini suvišnom stvaranjem mnoštva dobrovoljnih udruženja. Druga daje prednost nasilnom revolucionarnom svrgavanju. Treći je pristup nenasilna izravna akcija koja uključuje primjerice sindikalističku tehniku radničkog štrajka.⁴⁷ "Ponekad je teško razlikovati tip društva koje su zamislili Bakunjin ili Proudhon od decentralizirane federalne demokracije. Potkraj svog života Proudhon se, čini se, udaljio od zagovaranja dobrovoljnog udruživanja, a prema nekoj vrsti minimalne države", piše Barclay.⁴⁸ Isti autor tvrdi da anarhističke zajednice najčešće prakticiraju tzv. difuzne sankcije koje podrazumijevaju ogovaranje, vrijeđanje, prepiranje, tučnjavu, ubijanje i izopćenje.⁴⁹ Barclay razmatra i pitanje je li član neke plemenske zajednice u središnjoj Africi slobodniji od stanovnika Londona, uzimajući u obzir opreku zakoni-difuzne sankcije. Barclay

⁴³ Kropotkin, Petar, *Anarhizam i moral*, Prosveta, Beograd, 1984., str. 140-141.

⁴⁴ U 18. stoljeću uočene vrline američkih Indijanaca silno su se dojmile Europljana. Takvo idealističko gledanje nikako se nije slagalo sa suprotstavljenim prikazima barbara koji ne pripadaju ljudskoj vrsti. U mislima Jeana-Jacquesa Rousseaua predodžba o *plemenitome divljaku* stopila se s predodžbom o običnome čovjeku, a ideja *prirodne mudrosti* poslužila je kao temelj za narodni suverenitet. Spomenute ideje do određene mjere izvršile su utjecaj na Francusku revoluciju. Izvor: Fernandez-Armesto, Felipe, *Ideje koje su promijenile svijet*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006., str. 258-259.

⁴⁵ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 48.

⁴⁶ H. Barclay, *Narod bez vlade*, str. 25-26.

⁴⁷ Isto, str. 160-161.

⁴⁸ Isto, str. 30.

⁴⁹ Isto, str. 28.

drži kako društvo bez države nije nužno i slobodno društvo, a upravo ovaj problem Kropotkin, jedan od najpoznatijih anarhističkih mislioca, nikada nije ozbiljnije razmotrio. I sam Nettlau je napisao da je Kropotkin, poznat i kao "anarhistički princ" zbog svog aristokratskog podrijetla, bio jako inteligentan čovjek, posve odan anarhističkoj ideji, ali i iznimno osjetljiv i subjektivan u svojim reakcijama, te da iza sebe nije ostavio nepobitan iskaz o anarhističkom sustavu.⁵⁰

3.4 ANARHIZAM I MARKSIZAM

Odnos anarhizma i marksizma izuzetno je kompleksan. Pristaše ovih struja nerijetko izražavaju međusobno uvažavanje, i to prije svega po pitanju kritike kapitalizma, no razdor i stanoviti animozitet između ova dva pravca ima svoje povijesno i ideološko utemeljenje. Prije svega to se odnosi na Marxov koncept *diktature proleterijata* kojeg je još Bakunjin odbacio kao put koji vodi u stvaranje centralizirane partijske države. Nije naodmet spomenuti da je isti Bakunjin preveo Marxov *Kapital* na ruski jezik.

Već 1852. godine njemački tisak pisao je o *marxische Sekte* (marksističkoj sekti) no pojam su popularizirali Bakunjinovi sljedbenici kao polemičko oružje i sinonim za "autoritativan", "pronjemački", i sl.⁵¹

Diktatura proleterijata afirmirala se u okviru lenjinističke ideologije, a najznačajniji sukobi koji su označili definitivni razlaz anarhista i komunista u 20. stoljeću dogodili su se neposredno poslije Oktobarske revolucije te u Španjolskom građanskom ratu.

O diktaturi proleterijata Lav Trocki piše sljedeće: "Diktatura je potrebna zato što se ne potiče pitanje nekih djelomičnih promjena, već samoga postojanja buržoazije. Na ovome polju nemoguće je sporazumijevanje. Ovdje odlučuje samo sila. Jednovlašće proleterijata ne izuzima, razumije se, niti pojedinačne sporazume, niti znatnije ustupke, pogotovo u odnosu prema sitnoj buržoaziji i seljaštvu. Ali ove sporazume proleterijat može sklopiti samo kada ovlada materijalnim aparatom vlasti i omogućiti sebi da samostalno odlučuje kakve će ustupke davati i kakve odbijati u interesu socijalističkih zadataka".⁵²

"Tko se iz principijelnih razloga odriče terorizma, tj. mjera pritiska i zastrašivanja uperenih protiv razjarene i oružane kontrarevolucije, taj se mora odreći političke dominacije

⁵⁰ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 162-163.

⁵¹ *Povijest, 14. knjiga, Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848. – 1871.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008., str. 354.

⁵² Trocki, Lav, *Iz revolucije*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971., str. 144.

radničke klase, njezine revolucionarne diktature. Tko se odriče diktature proleterijata taj se odriče socijalne revolucije i može prekriziti socijalizam.", tvrdi Trocki.⁵³

Iako su autoritarni socijalisti smatrali da je država samo prolazna institucija, vjerovali su da je njezino postojanje nužno u okolnostima klasnog rata i ostvarivanja komunističkog društva. "... dok je proleterijatu još potrebna država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva postojati", napisao je Engels.⁵⁴ Lenjin zaključuje kako je prijelaz od kapitalizma do komunizma "čitava historijska epoha".⁵⁵

Ako se okrenemo prema samim počecima sukoba anarhističke i marksističke ideje, očito je da je Proudhon donekle utjecao na Marxa koji je ipak osjećao stanovitu averziju prema njemu te je žustro nastojao pobiti određene Proudhonove teorije nazvavši ga "buržujkim socijalistom".⁵⁶ Knjizi *Bijeda filozofije* (1847.)⁵⁷, gdje je Marx poduzeo žestoki napad na Proudhonovu ekonomsku filozofiju, prethodila su dva pisma iz 1846. godine koja su razmijenili ova dvojica. Nakon izгона u Belgiju, Marx je pokušao uspostaviti kontakt s Proudhonom kojeg je smatrao eventualnim suradnikom. Francuski anarhist odgovorio je da će pristupiti Marxovom udruženju socijalista jedino pod uvjetom da taj pokret nema vođe i da se nitko ne postavi za "apostola nove religije". Na Proudhonovo pismo Marx nije odgovorio te je njihova komunikacija tada prestala.⁵⁸

Nešto kasnije, Marx je o Bakunjinu napisao sljedeće: "Sve što je gosp. Bakunjin učinio svodi se na nevješto smiješan umak Proudhonovog i Stirnerovog anarhizma, tj. na slobodnu organizaciju radničkih masa od baze do vrha (glupost!)".⁵⁹

Max Nettlau s očitim ogorčenjem jednog anarhista piše o Marxovom utjecaju na članove Središnjeg vijeća Internacionale: "Tek mu je nakon što je tiskan prvi dokument udruge njegova intelektualna oštroumnost omogućila da lako ostvari prevlast nad ljudima dobre volje kojima je manjkalo njegovo iskustvo i njegova darovitost. On je u te dokumente upisao sve svoje ideje za koje je prosudio da su iznimno važne i učinio je to vrlo lako, budući

⁵³ Isto, str. 147.

⁵⁴ Lenjin, Vladimir Iljič, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 30.

⁵⁵ Isto, str. 32.

⁵⁶ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 61-62.

⁵⁷ Potrebno je naglasiti kako je Marx tek kasnije razvio ideju diktature proleterijata. "Znači li to da će poslije rušenja starog društva doći do dominacije nove klase kao političke moći? Ne.", napisao je u zaključku *Bijede filozofije*. Tekst je u cijelosti dostupan na sljedećem izvoru: Marx, Karl, *The Poverty of Philosophy – Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, 1847., Marxist Internet Archive: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Poverty-Philosophy.pdf> (21. 07.2011.)

⁵⁸ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 110-111.

⁵⁹ Mintz, Frank, *Anarhizam jučer i anarhizam danas*, 1984., Što čitaš?: <http://www.stocitas.org/frank%20mintz%20anarhizam%20jucer%20i%20danas.htm> (23.05.2011.)

da drugi nisu poznavali te ideje a ni zaključke koje je on iz njih izvlačio – on u to doba nije bio poznat – i zauvijek su spremno prihvatili socijalizam koji je bio posve njegov osobni sustav. Njegova erudicija i njegovo školovanje, kao i njegova energija i osobna sposobnost, pridali su mu stanovitu dominaciju, ali njegova je naprasitost pobuđivala u ljudi priličnu antipatiju i na duge je staze mnoge izmučila. Ipak, te su se osobine pokazale kao korisne za nastavak rada organizacije. Drugi se članovi, sve odreda autoritarci, nisu puno osvrtaali na njegov izraženi autoritarizam; njihova *dobrovoljna pokornost* učvrstila je njegov položaj".⁶⁰

"U Marxa je na djelu bio patološki egocentrizam – čega nitko nije lišen – i taj ga je egocentrizam naveo da misli kako će *njezina nadmoć* (to jest, njemačke radničke klase) *nad francuskom na svjetskoj pozornici istodobno biti i nadmoć naše teorije na Proudhonovom* – što je sramotna izjava hladno proračunata uma", dodao je Nettlau.⁶¹

Bakunjin je postao članom Internacionale u ljeto 1868. godine, a iz organizacije je izbačen 1872. godine na haškom kongresu.⁶² "Rus želi postati diktator europskog radničkog pokreta", napisao je Marx Engelsu 1869. godine o Bakunjinu.⁶³ Nettlau ovo piše o Marxovim i Engelsovim istupima protiv Bakunjina: "U cijeloj su se toj stvari, Marx i Engels – kao što se sada može potvrditi u svim pojedinostima – ponašali s takvim šokantnim manjkom časti što je bilo ujedno i obilježje *svih* njihovih polemika. Radili su s nedostatnom dokumentacijom koju su, prema svojem običaju, nadopunjavali proizvoljnim deklaracijama i zaključcima – koje su njihovi sljedbenici prihvaćali kao istinu premda su bili raskrinkani kao bijedni pogrešni prikazi, pogreške i beskrupulozna izvrtanja istine".⁶⁴

Nakon definitivnog razlaza s Marxom, Bakunjin je izjavio sljedeće: "Mrzim komunizam jer je to poricanje sloboda, a osobno ne mogu zamisliti ništa ljudsko bez slobode. Nikako nisam komunist jer komunizam usredotočuje i apsorbira sve snage društva u državu, što nužno vodi centraliziranju dobara u ruke države".⁶⁵ O Marxu je 1872. godine napisao ovo: "Marx je samovoljni i centralistički komunist. On želi iste stvari koje i mi želimo: potpunu pobjedu ekonomske i društvene jednakosti, ali unutar države i kroz moć države, pomoću diktature privremene vlade, jako snažne i takoreći despotske, to jest preko negiranja slobode... Mi želimo ponovno utemeljenje društva i utemeljenje ljudskog jedinstva, ne odozgo, ne posredovanjem bilo kakve vlasti i socijalističkih namještenika, inženjera i drugih

⁶⁰ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 113.

⁶¹ Isto, str. 139-140.

⁶² Isto, str. 142.

⁶³ Cauter, David, *The Left in Europe since 1789*, World University Library, London, 1966., str. 53.

⁶⁴ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 142.

⁶⁵ V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 12

intelektualaca i birokrata, već odozdo prema gore putem slobodnog saveza radničkih udruženja svake vrste, osamostaljenih od državnog jarma".⁶⁶

Na Bakunjinovu kritiku da će "vladavina učenih" biti stvarna diktatura, Marx 1874./1875. godine u tekstu *Koncept Bakunjinove knjige 'Državnost i anarhija'* odgovara: "Ne, dragi moj! Klasna vladavina nad slojevima staroga svijeta, koji se bore sa njima, može postojati samo dok ne bude uništena ekonomska podloga klasne egzistencije". U istom članku Marx Bakunjinove teze naziva "đačkim budalaštinama" i "političkim buncanjem", Bakunjina oslovljava s "magarče" i tvrdi da ovaj poznaje samo političke fraze te da mu je socijalna revolucija potpuno nepoznat koncept. Marx, također, izdvaja kako je volja, a ne ekonomski uvjeti, osnova za Bakunjinovu revoluciju. Na Bakunjinovo pitanje "Hoće li možda cijeli proleterijat stajati na čelu vlade?", Marx kaže s dozom cinizma: "Sačinjava li, možda, u nekom sindikatu cijeli sindikat njegov izvršni odbor? Hoće li prestati svaka podjela rada u tvornici, kao i različite funkcije koje otuda proizlaze? U Bakunjinovoj tvorevini *od dolje prema gore* – hoće li svi biti *na visini*? Onda neće biti ničega što je *dolje*. Hoće li svi članovi općine u isti mah upravljati zajedničkim interesima *oblasti*? Onda nema nikakve razlike između općine i *oblasti*".⁶⁷

Slika 1. Karl Marx i Mihail Bakunjin - vodeće ličnosti Prve internacionale.

⁶⁶ *Povijest, 14. knjiga*, str. 438-439.

⁶⁷ Pavićević, Vuko (urednik), *Marks-Engels-Lenjin: Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Džepna knjiga, Beograd, 1973., str. 91.

Sukob između marksista i anarhista produbio se nakon kongresa u Zürichu 1893. godine kada su anarhisti izbačeni sa zasjedanja, te 1896. godine na prilično napetom Londonskom kongresu.⁶⁸ Na spomenutim kongresima svoje predstavnike imale su i Austrija i Mađarska. Možemo pretpostaviti kako su na taj način određene radikalne ideje dospjele i do područja današnje Hrvatske koja se tada nalazila u sklopu Austro-Ugarske Monarhije te je prolazila kroz razdoblje industrijalizacije i širenja radničkog pokreta.

Dražen Šimleša iznosi tvrdnju da su anarhisti anticipirali strahote autoritarnog komunizma. "Bez obzira što mislili o anarhizmu, ostaje nepobitna činjenica da su anarhisti bili u pravu kad su upozoravali na diktaturu i teror koji je autoritarni komunizam nosio u početku latentno uz sebe".⁶⁹

Iako je s izbijanjem Oktobarske revolucije Kropotkin entuzijastično pozdravio događanja u Rusiji vrlo brzo je shvatio kuda vode boljševičke ambicije. U pismu Lenjinu 1920. godine napisao je: "Ako se sadašnje stanje produži, sama riječ *socijalizam* pretvorit će se u kletvu, kao što je to bilo s *jednakošću* četrdeset godina nakon vladavine jakobinaca".⁷⁰

U vrijeme Španjolskog građanskog rata (1936.-1939.) razlike između komunista i anarhista ponovno su došle na vidjelo. Iako i jedni i drugi imaju vlastito viđenje ovog perioda, mogli bismo izdvojiti knjigu *Internacionalne brigade u Španjolskoj* (1967.) čiji je autor, Luigi Longo, talijanski komunist i političar, svim snagama nastojao umanjiti značaj anarhističke borbe protiv fašizma 1930-ih godina, pa tako piše: "Njihova glavna briga nije toliko borba i želja da se odbace fašističke snage koje zauzimaju i iskrvavljaju veliki dio Aragonije, već da na teritoriju pod svojom kontrolom uspostave tzv. anarhistički komunizam... S vremena na vrijeme, čas na jednom, čas na drugom sektoru, dolazi do slabašnih čarkanja, do zauzimanja poneke kuće koju su obično već ranije oslobodili seljaci tog mjesta, ali se ne javlja nikakva želja da se ti slučajni uspjesi do kraja iskoriste. *Već se radilo više od osam sati, prema tome sve daljnje napore i ideje treba ostaviti za idući dan*, parola je anarhista i njihov argument". Longo tvrdi da se tako smirila prvotna borbenost masa te da su se anarhisti borili za vlastite partikularističke ciljeve. Dodaje da je oko 400 tvornica, velikih i malih, bilo "ugušeno nesposobnošću" i da se proizvodilo bez plana i reda. Longo piše i da su anarhističke tvornice koje su trebale proizvoditi oružje radile ženske torbice. "Neke tvornice nisu u stanju iskoristiti sve sirovine s kojima raspolažu; druge su zatvorene zbog nedostataka tih istih sirovina".⁷¹

⁶⁸ *Povijest, 15. knjiga, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. – 1914.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008., str. 267-272.

⁶⁹ D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 37.

⁷⁰ Isto, str. 39.

⁷¹ Longo, Luigi, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Epoha, Zagreb, 1967., str. 152-153.

U knjizi *Marksizam i anarhizam* (1985.) Stevo Nikić anarhističku ideju svodi na razinu idealizma koji zagovara apsolutno oslobođenje što je, prema Nikićevim riječima, njegova "jedina (ali) sterilna plemenitost". Nikić smatra da je anarhizam više jedan *credo* nego znanstveno dokazana revolucionarna doktrina, više jedinstvo plemenitih principa humanitarnosti i univerzalnosti nego stvarni odgovor čovjekovim potrebama.⁷² Shvaćanje da upravo marksizam ima znanstveno uporište popularizirao je Engels, a prihvatili mnogi, među njima i Trocki koji je rekao da je "marksizam od socijalizma stvorio znanost".⁷³ Engelsov tzv. *znanstveni socijalizam* proizašao je iz nasljeđa prosvjetiteljstva te je prije vizija povijesnih razloga koji od socijalizma čini konkretni krajnji cilj, nego znanost *per se*.⁷⁴

Za kraj spomenimo i stav Harolda Barclayja koji tvrdi da se marksisti bave samo jednim aspektom složenog kompleksa moći, onim ekonomskim. On drži da je marksizam u praksi nastojao prenijeti sile moći s kapitalista na profesionalnog birokrata i vojnog časnika te zato ugnjetavanje običnih ljudi nije ništa manje nego prije "revolucije". Nasuprot tome, anarhisti ustraju da se pitanje moći šire istraži.⁷⁵

⁷² Nikić, Stevo, *Marksizam i anarhizam*, Fakultet za pomorstvo, Kotor, 1985., str. 10.

⁷³ L. Trocki, *Iz revolucije*, str. 95.

⁷⁴ *Povijest, 14. knjiga*, str. 353.

⁷⁵ H. Barclay, *Narod bez vlade*, str. 23.

4. INDUSTRIJALIZACIJA, RADNIČKI POKRETI I POJAVA ANARHIZMA U HRVATSKOJ

Iako je tragove anarhističke ideje i pokreta moguće tražiti i ranije, ova je društveno-politička doktrina po prvi put ozbiljnije razmotrena tek u 19. stoljeću. U doba industrijalizacije i početaka radničkog organiziranja u Hrvatsku iz inozemstva pristižu različite tiskovine i agitatori koji na ove prostore uvode anarhističke misli.

Uslijed pojave industrijske revolucije u Europi se u 19. stoljeću javlja nova društvena dinamika koja postupno iza sebe ostavlja anakrono feudalno gospodarstvo. Na krilima tvorničke masovne proizvodnje kapitalizam doživljava uzlet a kao njegov protuodgovor afirmiraju se socijalističke ideje o klasnom sustavu i negativnim značajkama istoga. U Velikoj Britaniji i Francuskoj već su se 1830. i 1848. godine javile narodne pobune tijekom kojih su se njihovi sudionici referirali na klasno nazivlje. Radnička klasa, koja je pokrenula prve velike masovne pokrete, sastojala se od obrtnika i radnika koji su radili kod kuće i u manufakturama. Bili su ujedinjeni u zahtjevu za ostvarivanjem sustava socijalne pravde te su se suprotstavljali nasilnim neuravnoteženostima industrijske revolucije.⁷⁶

Početak socijalističkog pokreta nalazimo u prvom redu u Njemačkoj, Švicarskoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji, odakle se socijalizam širio prvo prema Španjolskoj i Italiji, zatim prema europskom dijelu Rusije, skandinavskim zemljama i naposljetku na podunavsko-balkansko područje. Glavni putovi kojima su se prenosila stečena iskustva slijedili su valove radničke, političke i intelektualne emigracije, dok su mjesta ideoloških okupljanja bila industrijska područja i sveučilišna sjedišta. Ovu afirmaciju socijalizma u svijetu pratilo je postupno jačanje radničkih organizacija u Europi.⁷⁷

Socijalizam je uspio prodrijeti i u zemlje koje još nije dotakla industrijalizacija, dokazavši tako tezu da ideje ponekad kolaju brže nego što sazrijevaju objektivni uvjeti za njihovo prihvaćanje. Ipak, ostaje činjenica da je, osvojivši veći dio svijeta, kapitalizam stvorio teren na kojemu se socijalizam mogao relativno homogeno ukorijeniti, bez obzira na nacionalne razlike koje su obilježavale fizionomiju radničkog pokreta u Europi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.⁷⁸

Krajem 19. stoljeća, u vrijeme formiranja radničkog pokreta u Hrvatskoj, na ovim prostorima miješaju se socijaldemokratske i anarhističke ideje, a postojale su i nacionalističke

⁷⁶ *Povijest, 14. knjiga*, str. 310-311.

⁷⁷ *Povijest, 15. knjiga*, str. 249.

⁷⁸ Isto, str. 251.

i sasvim nepolitičke težnje radnika. Mirjana Gross navodi kako su anarhističke ideje bile najzastupljenije među hrvatskim radnicima 1870-ih i 1880-ih godina kada se ilegalnim djelatnostima bavilo nekoliko manjih grupa.⁷⁹

U to vrijeme industrijski najrazvijeniji i najnaseljeniji hrvatski gradovi bili su Zagreb i Osijek, a dostupni izvori nam govore kako su tamošnji aktivisti radničkog pokreta bili u kontaktu s istomišljenicima iz ostatka Monarhije, prije svega Mađarske, Austrije i Češke. Iako je ove ljude moguće opisati kao pojedince socijalističke provenijencije, poznato je da su tada bili aktivni različiti sljedbenici Marxovog učenja, anarhisti, socijaldemokrati i ostali. S obzirom da su državni autoriteti bili slabo upućeni u razlikovanje spomenutih grupacija vrlo često su ih pogrešno etiketirali, bez previše volje da shvate njihovu ideološku usmjerenost, jer takve su struje, kako god se one nazivale, prema njihovom mišljenju, predstavljale opasnost za postojeći poredak i državno ustrojstvo.

Miroslava Despot, recimo, piše kako riječ *komunizam* nije bila nepoznata na stranicama Gajevih *Narodnih novina* i lista *Slavenski jug*.⁸⁰ Isto tako, iz franjevačkog ljetopisa saznajemo kako je u Osijek u veljači 1846. stigao parobrod *Minerva* s "poljskim emigrantima i komunistima koji su podigli opasnu bunu Krakovu".⁸¹ Iz toga možemo zaključiti kako su socijalistički koncepti, barem pojmovno, već od najranijih dana bili poznati na ovim prostorima.

Poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) dolazi do značajnijeg kapitalističkog razvoja u Hrvatskoj. Raspadaju se cehovska udruženja obrtnika, a porezi i cijene namirnica rastu. Propada i mali obrt zbog konkurencije jeftine robe uvezene iz industrijski razvijenije Austrije i Mađarske. Tada je očito veliko nezadovoljstvo radništva koje se još ne može kanalizirati u pokret, pa tek mali broj radnika prihvaća ideje i borbu modernog radničkog pokreta. U to vrijeme austrijski radnički pokret bio je na vrhuncu te je izvršio golem utjecaj na hrvatske, a naročito na zagrebačke radnike.⁸² Iako ekonomski razvoj u Hrvatskoj ni približno ne slijedi polet u ostalim razvijenijim zemljama⁸³, prema podacima koje prenosi Mirjana Gross, do 1900. godine u Zagrebu i Osijeku više od jedne trećine žitelja pripadalo je radničkoj klasi.⁸⁴

⁷⁹ Gross, Mirjana, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*. Objavljeno u: *Historijski zbornik*, godina VIII., broj 1-4, Zagreb, 1955., str. 1-2.

⁸⁰ Despot, Miroslava, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*. Objavljeno u: *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., str. 965.

⁸¹ Sršan, Stjepan, *Osječki ljetopisi, 1686. – 1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993., str. 162.

⁸² Isto, str. 1-5.

⁸³ Josip Cazi piše da je Hrvatska još u u sklopu Habsburške Monarhije "činila privredno relativno zaostalu zemlju". Izvor: Cazi, Josip, *Radnički pokret Hrvatske (1860. - 1895)*, Izdavačko poduzeće Rad, Beograd, 1962., str. 5.

⁸⁴ Gross, Mirjana, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*. Objavljeno u: *Putovi revolucije*, godina III., broj 5, Zagreb, 1965., str. 118-119.

Godine 1857. na području Hrvatske i Slavonije evidentirano je 13.830 radnika, da bi se kroz trideset godina taj broj popeo na 61.543.⁸⁵ Povjesničar Ivo Goldstein tvrdi da u drugoj polovici 19. stoljeća hrvatski gradovi rastu zbog priljeva stanovništva sa sela i iz drugih dijelova Monarhije. Tako Zagreb 1843. ima manje od 15.000 stanovnika, 1857. manje od 17.000, 1890. već 38.000, a 1910. godine čak 74.000. Na taj se način stvaraju i relativno bogata gradska jezgra i siromašna prigradska naselja koja temeljito mijenjaju gradski pejzaž.⁸⁶ Bez obzira na očiti porast gradskog stanovništva i širenje samih gradova, hrvatska gradska središta bitno su zaostajala za ostalim europskim centrima.

Primjerice, 1841. godine Manchester je imao oko 217.000 stanovnika te je predstavljao industrijski grad koji se iznimno brzo razvijao. U knjizi *Povijest radničke klase u Engleskoj*, objavljenoj 1845. godine, Engels je primjetio da je Manchester "izgrađen na poseban način. Ondje bi se moglo godinama stanovati, svakodnevno ulaziti ili izlaziti iz grada, a nikad ne doći u kontakt s radničkom četvrti ili radnicima, ako se čovjek ograniči na obavljanje svojih poslova ili odlazak u štenju. To je dio prešutnog, nesvjesnog dogovora te svjesne i izražene namjere da se radničke četvrti jasno odijele od gradskih četvrti namijenjenih srednjoj klasi".⁸⁷ Očigledno u Hrvatskoj tada nije postojao niti jedan grad koji je po svojoj veličini barem približno mogao sličiti engleskim industrijskim gradovima, no s razvojem industrijalizacije stvara se urbana vizura Hrvatske te dolazi do formiranja radničke klase koja će u svojim prvim organiziranim istupima slijediti primjere aktivista iz ostalih europskih središta.

Radnici u Hrvatskoj bili su slabo plaćeni, nisu imali ograničeno radno vrijeme, a radili su i subotom i nedjeljom, jer su vlasnici pokušavali održati konkurentnost sa stranom robom. Iako radničko sindikalno udruživanje na ovim prostorima počinje krajem 1860-ih, postoji vrlo mali interes za unapređenjem radničkih prava.⁸⁸ Radništvo je u početku provodilo stihijske akcije (paljenje poslovnih objekata, spontane pobune) i do 1867. godine svaki pokušaj organiziranja radnika sprječavan je najstrožim kaznama. Protiv udruživanja i štrajkova bile su predviđene kazne tamnicom, protjerivanjem, a također i tjelesne, pa čak i smrtne kazne. Radničke bratovštine mogle su djelovati jedino pod kontrolom majstorskih cehova. Usporkos svemu tome socijalističke ideje, pa čak i socijalistički tisak, 1850-ih i 1860-ih godina prodiru i u Hrvatsku. Strani radnici, članovi radničkih organizacija, bili su prvi vjesnici nadolazećih

⁸⁵ J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860. - 1895)*, str. 6.

⁸⁶ Isto, str. 6.

⁸⁷ *Povijest, 14. knjiga*, str. 318.

⁸⁸ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Jutarnji list, Zagreb, 2008., str. 286.

pobuna. Zato su policijske vlasti strogo pazile na njihovo kretanje, a socijalistički tisak i literatura bili su cenzurirani i plijenjeni.⁸⁹

Iako se radništvo nerijetko ideološki međusobno razilazilo, kao njihove zahtjeve možemo izdvojiti uvođenje općeg neposrednog izbornog prava, potpunu slobodu tiska, javno sastajanje, zakonom propisano radno vrijeme, nedjeljni počinak, ukidanje stalne vojske i uvođenje narodne obrane, zabranu rada za djecu i regulirani rad žena u tvornicama, odvajanje crkve od države i škole od crkve.⁹⁰

Prema nekima, nemoguće je dati ujednačene zaključke i ocjene kada je riječ o razvoju radničkog pokreta na području nekadašnje Jugoslavije, ako se uzmu u obzir različiti uvjeti i utjecaji pod kojima su se ovi formirali.⁹¹ Isto to možemo reći i za radnički pokret Hrvatske koji je sadržavao određene regionalne posebnosti i specifične međunarodne kontakte.

Možemo izdvojiti jedno ime s ovih prostora, kada su počeci radničkog pokreta i veze s Austrijom u pitanju. Milan Šubarić (1844.-1869.), rodom iz Gline, bio je zagovornik "da se svećenstvu oduzmu dobra", a manastiri da se "upotrebe za stanove radnika". Predlagao je i "ukidanje stajaće vojske, da se uvedu neposredni izbori, unište povlastice plemstva, a činovništvo da se ne postavlja, nego da bude birano." Određeni pripadnici hrvatskog katoličkog klera, poput kanonika Andrije Jandrića, oštro su reagirali i osudili Šubarićeve ideje. Zabilježeno je da je Šubarić bio iznimno aktivan u Grazu i u Beču te je vrlo brzo završio u gradačkom zatvoru pod optužbom da drži revolucionarna predavanja pomoću kojih poziva radnike Graza, Beča i Wiener Neustadta na veliki opći ustanak. Nakon temeljite istrage Šubarić je pred sucem izjavio da su robovi u starome vijeku bolje živjeli od današnjeg radništva. Na kraju je osuđen na sedam mjeseci zatvora, no vrlo brzo je pobjegao skočivši u rijeku Inn u namjeri da otputuje u Belgiju gdje se trebao sastati s izbjeglim vođom bečkih radnika. Prema svemu sudeći, Šubarić se u 25. godini života utopio u rijeci.⁹²

4.1 POČECI RADNIČKOG POKRETA U OSIJEKU I ZAGREBU

Značajno žarište prvih radničkih gibanja u Hrvatskoj predstavljao je Osijek, koji prema Anti Vukadinu ima "bogatu revolucionarnu prošlost".⁹³

⁸⁹ Isto, str. 9-10.

⁹⁰ Isto, str. 21-31.

⁹¹ Oštrić, Vlado, *O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919.* Objavljeno u: *Putovi revolucije*, 3-4, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964., str. 144-145.

⁹² M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 973.

⁹³ Vukadin, Ante, *Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka - 1894. god.*, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, 1/1991., 1991., str. 166-167.

U 19. stoljeću Osijek se razvio kao jedno od ključnih mjesta posredničkog poslovanja, zahvaljujući povoljnom položaju uz rijeku Dravu.⁹⁴ Već krajem 1860-ih godina sa svojih 17.000 stanovnika predstavlja značajno ekonomsko i administrativno središte. Ovdje je središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije, sjedište Virovitičke županije i trgovačko-obrtničke komore; prometne i druge veze sa susjednom Mađarskom su vrlo žive.⁹⁵

Prvi poznati istup radnika u Osijeku zabilježen je 1864. godine. Tada su vlasnici Tvornice stakla otpustili pet stručnih radnika. O ovom sporu pisao je lokalni list *Esseker Lokalblatt und Landbote*. List je objavio izjavu otpuštenih radnika kojom se obraćaju građanima za pomoć, a objavljen je i odgovor vlasnika tvornice koji demantiraju navode bivših zaposlenika. Godine 1867., inicijativom Gustava Wagnera, osnovano je Osječko radničko-obrazovno društvo (Arbeiterbildungsverein), prvo takve vrste na ovim prostorima.⁹⁶ Osnivanjem ovog društva počinje razdoblje radničkog pokreta u Hrvatskoj.⁹⁷

Značajnu pojavu u razvoju radničkog pokreta u Osijeku predstavlja prvi štrajk koji je izbio 25. siječnja 1869. godine.⁹⁸ Naime, tada je skupina užarijskih šegrta obustavom rada nastojala prisiliti svog gospodara Dragutina Mergenthalera da im poveća plaće. Do toga nije došlo, a Mergenthaler je podnio prijavu gradskom poglavarstvu i zamolio ih da uhvate te "silegije i begunce".⁹⁹ Godinu dana kasnije Osijek je ponovno u središtu pozornosti – štrajkaju krojači nezadovoljni zbog niskih plaća. Iste godine izbio je štrajk krojača i u Karlovcu.¹⁰⁰

Pretpostavlja se da je štrajk u Osijeku 1869. godine organizirala novoosnovana podružnica Prve internacionale u gradu.¹⁰¹ Budući da tada još nije došlo do raskola između Marxa i Bakunjinca, odnosno autoritarnih komunista i anarhista, možemo pretpostaviti da su uslijed održavanja veze s Prvom internacionalom osječki radnici dolazili u doticaj i s anarhističkim idejama. U izvještaju bečke policije saznajemo da su par godina kasnije, u svibnju 1875. godine, na kongresu u Marcheggu u Austriji, koji se održao u "Mađarskoj gostioni", sudjelovali i osječki delegati koji su predstavljali 120 organiziranih socijalista.¹⁰²

⁹⁴ Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. – 1941.*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 9.

⁹⁵ Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867. – 1914.*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, 1972., str. 153.

⁹⁶ Plečaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta Božidar Maslarić, Osijek, 1973., str. 8.

⁹⁷ Oštrić, Vlado, *Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do godine 1914. u našoj povijesnoj književnosti*. Objavljeno u: Časopis za savremenu povijest, br. 1, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973., str. 99.

⁹⁸ D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 8.

⁹⁹ Mažuran, Ive (urednik), *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967., str. 37.

¹⁰⁰ M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 972-973.

¹⁰¹ J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860. - 1895)*, str. 143.

¹⁰² Isto, str. 121-131.

Krajem 19. stoljeća u Austriji je djelovala radikalna frakcija Socijal Demokratske Partije koja je u svojim istupima bila izrazito anarhistički orijentirana. Slobodarske ideje pronašle su plodno tlo u radničkim udruženjima u Austriji i Mađarskoj te je, prema Woodcocku, austro-ugarski radnički pokret u razdoblju od 1880. do 1884. godine, uz Italiju i Španjolsku, najsnažnije zastupao anarhističku ideju u Europi. Potrebno je izdvojiti anarho-komunistički list *Zukunft* koji je tiskan u Beču te je imao stanoviti utjecaj na tamošnje anarhiste. Godine 1884. austrijski politički autoriteti odlučili su suzbiti anarhistička okupljanja, propagadu i demonstracije pri čemu su neki anarhisti ubijeni ili prognani iz zemlje.¹⁰³ Socijalistička agitacija, uz izvjesni udio anarhizma, te represija istoga u susjednim zemljama, ostavili su posljedice i po prilike u Hrvatskoj. Nakon 1884. godine anarhizam privremeno iščezava među hrvatskim radnicima,¹⁰⁴ no radnički aktivizam ne posustaje.

Što se tiče Mađarske važno je spomenuti sljedeće. Tamo su krajem 1890-ih bili aktivni anarhisti koji su djelovali na tragu Tolstojevog anarhopacifizma te su prije svega agitirali među seljacima; kao najistaknutiji pojedinci izdvajaju se István Várkonyi i Jenő Henrik Schmitt. Često se spominje i grof Ervin Batthyány (1877.-1945.) koji se školovao u Budimpešti i Londonu, a navodno je bio i Kropotkinov prijatelj čije je učenje naročito poštivao. Batthyányjeva središnja zamisao bila je slobodna suradnja i uzajamna pomoć među ljudima bez ikakve prisile i nasilja. Tvrдио je da se društvena harmonija ne može ostvariti putem zakonskih regulativa. S obzirom na to da je šokirao članove svoje obitelji izrečenim idejama, zatvoren je na gotovo dvije godine u ustanovu za mentalno oboljele.¹⁰⁵ Slična sudbina dočekala je i Miloša Krpana, učitelja i anarhista iz okolice Slavenskog Broda, koji je nekoliko puta interniran u ustanovu za mentalno oboljele zbog svojih uvjerenja.

Nakon kraćeg zatišja, 1880-ih i 1890-ih radnički pokret u Osijeku doživljava svoju punu afirmaciju. Aktivnost radnika je na vrhuncu, održavaju se brojni sastanci, a u grad dolaze socijalistički agitatori iz susjednih zemalja. O tome nam svjedoči i bogata korespondencija između bana, gradonačelnika i ostalih političara na ključnim mjestima u Slavoniji koji komentiraju ova događanja.¹⁰⁶

Policijski zapisnik od 17. studenoga 1880. godine piše kako su osječki radnici na nekom skupu držali "svakojake razdražiteljne govore, govore upravljane protiv državnom i

¹⁰³ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 406-407.

¹⁰⁴ M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 1-2.

¹⁰⁵ Weaver, Eric Beckett, *Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies*. Objavljeno u: *Austrian History Yearbook*, vol. 41, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minnesota, 2010., str. 250.

¹⁰⁶ L. Pejić, *Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)*, str. 39.

društvenom redu".¹⁰⁷ Zanimljiv je i članak iz budimpeštanskog lista *Arbeiter-Wochen-Chronik*, objavljen 28. studenoga 1880., gdje piše kako se u Osijeku uoči božićnih blagdana pojavio plakat s određenim anarhističkim implikacijama na kojem je pisalo: "Osijek će tada biti veliki grad tek onda kada se radnički bataljoni iz čitava svijeta okupe na sastanku u Osijeku, i ovdje proglase internacionalnu i interkontinentalnu komunu".¹⁰⁸

Dostupni podaci govore nam kako su osječki radnici između 1887. i 1889. godine dnevno radili između deset i sati. Tako je primjerice u osječkoj pivovari, čiji je vlasnik bio Caetan Sepper, radni dan trajao od 5 sati ujutro do 21 navečer, uz dva sata stanke. U paromlinu se radilo u dvije smjene, od 6 do 18 i od 18 do 6 sati, bez vremena za odmor. U tvornici žigica Adama Reisnera radno vrijeme je bilo od 6 do 18 sati ljeti, te od 7 do 17 sati zimi. Reisnerovi radnici imali su sat i pol predviđenih za odmor, ali jedino ljeti.¹⁰⁹ Prema Obrtnom zakonu iz 1884. godine djeca od dvanaest do četrnaest godina starosti smjela su raditi najviše deset, a ona s navršениh četrnaest godina najviše dvanaest sati na dan. Žene su imale slobodna četiri tjedna nakon porođaja, a radni dan nije smio početi prije 5 sati ujutro, niti se produžiti preko 21 sat navečer. Ipak, navedeni je zakon bio prilično nejasan i slabo kontroliran. Godine 1907. donesene su nove zakonske odredbe o socijalnom osiguranju (osiguranje za slučaj nezgode), ali jačanje birokratskih tendencija krši i ograničava dotadašnja prava radnika.¹¹⁰

Osječki radnici obilježili su po prvi put Praznik rada 1. svibnja 1893. godine. To je bila skromna proslava u kojoj su sudjelovale malobrojne grupe radnika, no iz godine u godinu broj sudionika se povećavao.¹¹¹

Godine 1894. radnička aktivnost u Osijeku je i dalje prilično dinamična. Osječki gradonačelnik Rotter javlja banu Khuenu da se sastanci socijalista održavaju u jednoj "maloj gostionji", a distribucija ilegalnih novina je prilično intenzivna.¹¹²

Krčme, birtije, gostionice, pubovi – to su bila mjesta okupljanja radničkih udruga, društava uzajamne pomoći, sindikata i sličnih grupa. Osim moraliziranja o štetnosti alkohola, vladajuće strukture smatrale su da su ovakva mjesta štetna po državni poredak.¹¹³ Tako je bilo

¹⁰⁷ I. Mažuran, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, str. 204.

¹⁰⁸ Isto, str. 220.

¹⁰⁹ I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 83.

¹¹⁰ Isto, str. 392.

¹¹¹ D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 10.

¹¹² Cazi, Josip (urednik), *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj - od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. - 1895.)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije - Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958., str. 175-178.

¹¹³ *Povijest, 14. knjiga*, str. 343.

u Italiji, Engleskoj, i drugim europskim zemljama 19. stoljeća, pa i u Osijeku, odnosno Hrvatskoj.

Osječki gradonačelnik Rotter piše kako je 1894. grad posjetio "zloglasni agitator" Henrik Wieneke, okarakteriziran i kao anarhist, kako bi propagirao ciljeve socijalizma.¹¹⁴ U izvještaju iz Budimpešte piše kako Wieneke ima 25 godina, da je po struci rukavičarski pomoćnik te da je izrazito aktivan u Budimpešti gdje širi propagandu o radničkom pokretu. U službenom prijevodu dopisa stoji da je Wieneke "srednjega rasta, mršav, blond vlasih, svjetlo blond brkova, nosi jarečju bradu, i u hodanju ponješto na stranu se nagiblje".¹¹⁵ Gradonačelnik Rotter je u izvještaju napisao kako je "revni agitator socialistički zloglasni" Wieneke prognan iz Osijeka, a kao dodatni razlog za to vlastima je poslužila i činjenica da ovaj nije imao sve putne isprave. Nakon što su ga ovdašnji socijalisti otpratili do kolodvora Wieneke nije otišao za Budimpeštu nego se zaputio u Dardu gdje je radnicima održao buntovan govor. Nakon toga je oputovao u Pečuh. Rotter piše kako je u to vrijeme došlo do razilaženja među osječkim radnicima, a zidari su čak i pod "prietnjom krvi" tražili da se svim strancima zabrani posao u Osijeku.¹¹⁶

Spominje se i tipograf Spehn¹¹⁷ koji je u prepisci s anarhistima iz ostatka Europe. Rotter piše da "taj agitator organizira ovdje propagandu po velegradskom uzoru, zalazi u susjedne občine skupljajući članove i prinose, on je duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek". U svom izvještaju gradonačelnik Osijeka tvrdi da "poznavajući čud agitatora Spehna da će bezobzirno svoj cilj nastojati provesti ma i drugi stradali". Osim toga, Rotter prenosi Spehnovo razmišljanje da je Osijek svojevrsni El Dorado i da socijalizam ovdje ima sjajnu budućnost. U tekstu stoji da se radnička skupština održala u nekom lokalu gdje se nakupilo 200 do 300 ljudi, "većinom napiti i nasilne čudi".

Zanimljiva je situacija iz 1895. godine gdje se gradonačelnik Osijeka Rotter pravda grofu Pejačeviću kako među državnim činovnicima u gradu nema socijalista jer oni "neimaju povoda pridružiti se ili protežirati socialistički pokret". Kasnije je Pejačević pisao samom Khuenu kako je kleveta osječkog socijalista Roberta Simona da među činovništvom ima socijalista neistinita i zlobna. Jedino su nezadovoljni dnevničari koji, prema Pejačeviću, zbog svoje niske naobrazbe lako padaju pod utjecaj agitatora.¹¹⁸

¹¹⁴ I. Mažuran, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, str. 408.

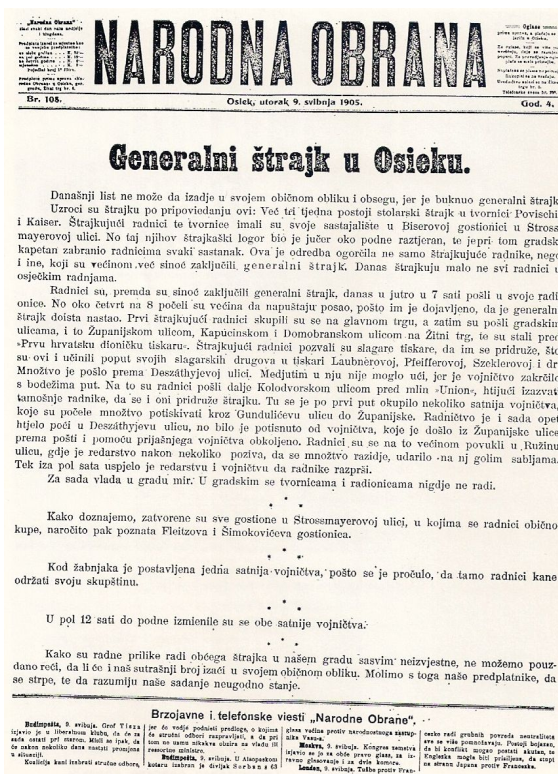
¹¹⁵ Isto, str. 387.

¹¹⁶ Isto, str. 408.

¹¹⁷ U izvještajima se uglavnom ne spominju osobna imena radnika.

¹¹⁸ I. Mažuran, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, str. 182-188.

Oko 1903. parola o klasnoj borbi sve se češće pojavljuje u agitaciji.¹¹⁹ Dana 9. svibnja 1905. izbio je generalni štrajk u znak solidarnosti s radnicima tvrtke Kaiser i Povischyl, koji su već tri tjedna štrajkali, a sada ih je opkolila i policija. To je izazvalo revolt cjelokupnog osječkog radništva koje obustavlja posao u svim poduzećima. Tijekom generalnog štrajka došlo je do sukoba radnika s policijom i vojskom. U sukobima je ozlijeđeno više desetaka radnika, a šesnaestogodišnji radnik Srećko Kulunčić ubijen je u jednom sukobu s policijom 10. svibnja. Nakon gušenja štrajka uhićeni su svi istaknutiji vođe radničkog pokreta i više radnika štrajkaša. Njih dvanaest nakon održanog procesa osuđeno je na kaznu zatvora od četrnaest dana do dva mjeseca. U novinama *Slobodna riječ* od 24. svibnja 1905. objavljeno je razmišljanje jednog radnika kako "radništvo u Hrvatskoj nema zajamčenih ustavnih prava i zato je osječkom radništvu ostalo još jedino sredstvo da protiv tih šikana prosvjeduje: generalni štrajk".¹²⁰ Početkom 20. stoljeća održavanje generalnih štrajkova postaje sve učestalija pojava u Europi; štrajkovi se organiziraju u Kataloniji i Švedskoj (1902.), Nizozemskoj (1903.), Italiji (1904.), ponovno Švedskoj (1909.), itd.¹²¹

Slika 2. Naslovna stranica *Narodne obrane* s tekstem o generalnom štrajku u Osijeku (9. svibnja 1905.)

¹¹⁹ M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*, str. 128.

¹²⁰ D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 19-20.

¹²¹ D. Caute, *The Left in Europe since 1789*, str. 140.

Prvi svibanj 1914. godine protekao je protiv militarizma, za mir u svijetu i bratstvo naroda. Glasilo osječkih radnika *Volksrecht* tada piše: "Klasna borba koju vodimo, vrata su koja vode miru, a radnička će klasa doći do mira tek kada bude svladala svoje neprijatelje, kad bude slomila okove kapitalističkog društvenog uređenja." Opća mobilizacija odvela je na front desetine tisuća radnika što je donekle pasiviziralo socijalistički pokret. Osječki socijalisti oštro kritiziraju rat koji je po njima kapitalistički i imperijalistički. Tada ujedno i dolazi do određenog razdvajanja radništva na nekoliko frakcija, a socijaldemokrati su napadani kao politički oportunisti. Izbijanje revolucije u Mađarskoj 21. ožujka 1919. godine i stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije bili su novi poticaji za osječke aktiviste. Tako je u noći između 26. i 27. travnja grad oblijepljen plakatima koji pozivaju na socijalističku revoluciju. Tada ujedno dolazi i do radikalizacije socijalističke agitacije, pa se radnike poziva da na buržoaziju udare silom, da uzmu puške u ruke i sl.¹²²

Drugo središte socijalističkih radničkih aktivnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj bio je Zagreb. Tamo je u travnju 1871. godine izbio stolarski štrajk, a godinu dana kasnije dolazi do štrajka tipografa koji je izazvao veliko uzbuđenje u redovima građanstva, kao da se radi o ustanku, a ne o protosindikalnoj akciji pedesetak ljudi čiji je glavni zahtjev bio povećanje plaća za dvadeset pet posto. Razlog panici svakako je bio i taj što se štrajk javio nekoliko mjeseci nakon Pariške komune, koja je snažno upozorila na radnički pokret. Nakon uhićenja štrajkaša došlo je do velikih poteškoća prilikom tiskanja novina i knjiga, stoga su gradski autoriteti odlučili stupiti u pregovore s tipografima. Štrajk je završio s djelomičnim uspjehom; tipografskim djelatnicima plaće su povećane za deset do dvadeset posto, a neki su zadržani u pritvoru još par dana. Mirjana Gross piše da je vođa štrajka Dragutin Kahle "izazvao najviše straha kod buržoazije" te da je kasnije bio jedan od glavnih aktera u osnivanju Općeg radničkog društva i izdavanju prvih radničkih brošura i knjižica na hrvatskom jeziku. Uzimajući sve navedeno u obzir, Kahle je svakako bio jedan od pionira radničkog pokreta na području Hrvatske. Iz dostupnih objavljenih izvora možemo pretpostaviti da je njegov glavni cilj bilo radničko udruživanje i međusobna edukacija bez obzira na naciju, vjeru i struku. Osim toga, Kahle se zalagao i za opće pravo glasa, potpunu slobodu tiska, zakonom propisano radno vrijeme, ukidanje rada nedjeljom, ukidanje stajaće vojske i uvođenje pučke obrane, te obavezno i besplatno školovanje. Daleko od toga da se ovakvi stavovi mogu nazvati

¹²² D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 27-36.

anarhističkim, budući da je Kahle očito puno nade polagao u intervenciju države, ali može se reći da su u kontekstu svog vremena i mjesta ove ideje bile napredne.¹²³

Spomenimo i kako je u Švicarskoj u to vrijeme određeni broj studenata s područja bivše Jugoslavije bio u kontaktu s Bakunjinom dok je ovaj sudjelovao u radu Jurske Federacije, anarhističkog ogranka Prve Internacionale osnovanog potkraj 1870. godine. O pojedincima iz Hrvatske i njihovom djelovanju nemamo gotovo nikakvih podataka.¹²⁴ Nettlau spominje tek Srbe koji su bili vrlo bliski s Bakunjinom u Zürichu te su u nekim novinama i pamfletima izrazili svoje mišljenje.¹²⁵

Ono što pouzdano znamo jest da je 21. veljače 1875. u Zagrebu održana jedna od prvih javnih radničkih skupština na kojoj je prisustovalo tristotinjak ljudi.¹²⁶ Takva okupljanja, na kojima su radnici raspravljali o svom položaju i eventualnim akcijama, postala su gotovo ustaljena praksa radništva u Hrvatskoj čime su slijedili primjer svojih kolega iz ostatka Europe.

4.2. RADNIČKI POKRET U DALMACIJI I ISTRI

Dalmatinski i istarski radnici u određenim razdobljima održavali su žive veze s drugovima i anarhističkim agitatorima iz susjednih zemalja, a naročito Italije. Upravo iz tog razloga važno je pobliže razmotriti tamošnja radnička gibanja u kontekstu industrijalizacije i razvoja kapitalizma.

Radnički pokret u Dalmaciji javlja se relativno kasno, u uvjetima ekonomsko-društvene zaostalosti s jedne i narodno-preporodnog gibanja s druge strane. Sredinom 19. stoljeća Dalmacija je ekonomski zaostala, bez razvijene gradske privrede i industrije, agrarni odnosi nisu riješeni, prometnice su loše, a višak radne snage teško nalazi zaradu te se počinje iseljavati, ponajviše u Ameriku. Takvo stanje u Dalmaciji je uglavnom posljedica politike koju je Austrija kao zemlja kontinentalne orijentacije vodila prema toj krajnje južnoj periferiji monarhije.¹²⁷

Godine 1848. u Dubrovniku dolazi do jednog od prvih istupa radnika. Oni negoduju zbog uvođenja novih poreza, teških prehrambenih prilika i načina rada administracije. Ipak,

¹²³ M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 15-22.

¹²⁴ Indić, Trivo, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*, 1990., Kate Sharpley Library: <http://www.katesharpleylibrary.net/1c5bbd> (20.05.2011.)

¹²⁵ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 263.

¹²⁶ M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 32.

¹²⁷ Obad, Stijepo, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*. Objavljeno u: *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., str. 984.

nema radikalnijih zahtjeva, a javljaju se i nejasna maštanja o promjenama društveno-ekonomskih odnosa, shvaćanjem da više ne treba raditi, plaćati porez, jer će bogati uzdržavati siromašne, a živežne namirnice će biti besplatne. Sve te akcije i pokreti nisu dobili širu potporu naroda, jer se u izvještaju političkoj vlasti o "dubrovačkim događajima" tvrdi, kako je to bila "bezobrazna galama od trideset ili četrdeset osoba, između neotesanaca i drugog ološa niže klase, koji su nekad nagovoreni i potkupljeni...". Početkom 1849. godine dubrovačke gradske vlasti izvještavaju kako više "nema straha od komunističke opasnosti".¹²⁸

Mato Kapović spominje kako je u prvim godinama radničkog pokreta dubrovačko radništvo bilo zaokupljeno socijalističkim romantizmom koji je podrazumijevao uvjerenje o općoj ljudskoj jednakosti i pravdi.¹²⁹ O kakvom je točno socijalističkom usmjerenju riječ, i je li ono imalo ikakve veze s anarhizmom, ne možemo znati. Poznata je i tvrdnja Josipa Vrandečića prema kojoj se radnički pokret u Dalmaciji razvio u krilu građanskih stranaka: Narodne stranke, koja je zagovarala sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, i Autonomističke stranke, koja je podržavala samostalnost Dalmacije u sklopu Cislajtanijske (njemački Cisleithanien), austrijskog dijela Monarhije. Čak štovise, Vrandečić piše da je pokret u svojim je začecima imao konzervativno, katoličko obilježje,¹³⁰ te ga je moguće definirati kao kršćanski socijalizam čiji je najznačajniji predstavnik u Dalmaciji bio svećenik Giovanni Devich (Ivan Dević, 1830.-1906.). Djela engleskih autora, poput Fredericka Mauricea (1805.-1872.), Charlesa Kingsleya (1819.-1875.) i Johna Malcolma Ludlowa (1821.-1911.) izvršila su značajan utjecaj na ideju koja je zagovarala jedinstvo crkve i radnika u borbi protiv svih negativnih aspekata industrijske revolucije. Nakon propasti čartističkog pokreta 1848. godine, kršćanski se socijalizam proširio u Engleskoj, osobito između 1848. i 1854. godine. Pokret je, uz tiskanje publikacija i promicanje studija Biblije među radnicima, nastojao utemeljiti radničke udruge na principima sindikalizma s ciljem organizacije društva prema kršćanskim načelima.¹³¹ Ipak, spomenuti svećenik Giovanni Devich tvrdio je kako je borba protiv nereda i anarhije osnovna građanska dužnost, posebno nakon što su u nekim državama, naročito u Francuskoj, "izmučeni duhovi" okrenuli radnike protiv Boga, reda i rada. Kako god bilo, Devichev kršćanski socijalizam ostao je bez većeg utjecaja u Dalmaciji.¹³²

¹²⁸ Kapović, Mato, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, Historijski arhiv Dubrovnik, Dubrovnik, 1985., str. 57-58.

¹²⁹ M. Kapović. *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, str. 61.

¹³⁰ Vrandečić, Josip, *De Civitatis Dei Giovannija Devicha*. Objavljeno u: 5. Međunarodni skup, Dijalog povjesničara – istoričara, sv. 5, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2002., str. 233.

¹³¹ Isto, str. 238.

¹³² Isto, str. 243-248.

Danas je još uvijek prilično teško, u nedostatku vjerodostojnih dokumenata, utvrditi genezu socijalističkih ideja u Dalmaciji. Sa sigurnošću možemo reći da, za razliku od ostalih južnoslavenskih zemalja u okviru Austro-Ugarske, one na ovo područje prodiru prilično kasno. Ipak, dalmatinski tisak iz 1890-ih, a i nešto ranije, donosi vijesti o socijalističkim pokretima u Europi.¹³³

Poslije ujedinjenja Italija postaje privlačna za dalmatinske radničke prvake. Prema tvrdnji austrijskog Ministarstva unutrašnjih poslova komiteti Internacionale postojali su i na istočnoj obali i to u Trstu i u Splitu. Iako tadašnji Split karakterizira nerazvijena industrija, Ministarstvo tvrdi da se može posumnjati "da je pokret radnika u Splitu potaknut od ljudi Internacionale".¹³⁴

Godine 1887. u Dubrovniku počinje izlaziti list *Radnik*, prve novine koje su se obratile radnicima kao novom društvenom faktoru u Dalmaciji. Da su socijalističke ideje u tom razdoblju već bile poznate u Dubrovniku svjedoči i knjižica Nikše Gradi *Socijalizam u sadašnjem obliku* (1891.) u kojoj autor oštro polemizira sa socijalističkim i marksističkim misliocima nastojeći dokazati neopravdanost i neodrživost njihovih postavki.¹³⁵

Godine 1898. u Zadru počinje izlaziti dvojezični list *Socijalista (Il Socialista)*, koji je doživio pet brojeva, a dvije godine kasnije u Dubrovniku izbija jedan od najmasovnijih štrajkova u Dalmaciji. Radnici koji su sudjelovali u izgradnji željezničke pruge Dubrovnik-Čapljina 1900. godine, radili su u iznimno teškim uvjetima; nadnica im je bila oko 1,30 forinti (nedovoljna za najnužnije potrebe), radni dan je trajao 15 sati, a zbog loše tehničke zaštite česti su bili i smrtni slučajevi. Radnici su u nekoliko navrata prigovorili zbog navedenih problema, no sve njihove molbe su odbijene, a pojedincima se prijetilo i uhićenjem. Ubrzo radnici napuštaju posao te nagovaraju kolege s udaljenih dionica da im se pridruže što je 23. i 24. travnja dovelo do spontanog štrajka u kojem je sudjelovalo oko 600 ljudi. Štrajk nije polučio značajniji uspjeh no nakon njega slijede štrajkovi dubrovačkih pekara (1903.), kočijaša (1906. i 1907.), činovnika (1906.), obalnih radnika (1907. i 1913.), radnika koji su radili na izgradnji električne željeznice (1911.) i ostalih. Kapović smatra kako navedene akcije nisu dobile veću potporu pučanstva zbog svoje slabe organizacije.¹³⁶

Prema pisanju Trive Inđića, anarhističke ideje u Dalmaciju dolazile su prije svega preko Ancone i Trsta, dakle iz Italije.¹³⁷

¹³³ M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, str. 57-58.

¹³⁴ S. Obad, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*, str. 985.

¹³⁵ M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, str. 60.

¹³⁶ Isto, str. 66-80.

¹³⁷ T. Inđić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*.

Talijanski anarhizam imao je burnu povijest isprepletenu s međunarodnim pokretom, osobito potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Jedan od najistaknutijih talijanskih anarhista tog vremena bio je Errico Malatesta koji je, poput Pjotra Aleksejeviča Kropotkina, zagovarao anarhokomunizam.¹³⁸ Zanimljivo je da je Malatesta dva puta neuspješno pokušao doći u Bosnu i Hercegovinu kako bi propagirao anarhističke ideje nakon ustanka 1875. godine usmjerenog protiv osmanske vlasti.¹³⁹ Transnacionalno proučavanje talijanskog anarhizma upućuje nas na nove aspekte anarhističkog djelovanja u Italiji; naglasak se stavlja na mobilnost anarhista preko Atlantskog oceana i cijelog Mediterana te širenje propagande i razmjenu ideja izvan granica matične države čime anarhizam u Italiji dobiva na kontinuitetu.¹⁴⁰ Gotovo četrdeset posto anarhističkih listova na talijanskom jeziku izdavani su izvan Italije,¹⁴¹ a pretpostavlja se da je tijekom 1890-ih godina talijanska emigracija izdala više anarhističkih časopisa, pamfleta i drugih dokumenata nego gotovo sve ostale nacionalne grupacije zajedno.¹⁴²

U Trstu je početkom 20. stoljeća djelovala talijanska grupa anarhista *Germinal* koja je okupljala militantne pojedince, uglavnom iz radničkih redova, te je imala stanoviti utjecaj na širenje anarhizma u Istri i Dalmaciji. U anarhističkoj propagandi u Zadru prilično aktivan bio je postolar Luigi Coludrovich koji je održavao kontakte s drugovima u Trstu zbog čega je često bio privođen te je policija savjetovala ostalim građanima da se klone njegovog društva. S obzirom na to da su neki anarhisti djelovali javno autoriteti nisu imali problema identificirati ih i podvrgnuti represivnim mjerama.¹⁴³

Anarhizam u Dalmaciji i Istri karakteriziraju i sporadične vijesti o boravku stranih anarhista u hrvatskim gradovima. Oko 1898. godine u Splitu je boravio talijanski anarhist Attilio Pieroni, a 1900. godine iz Rijeke je prognan Francuz Joseph Signac poslije četveromjesečnog zatvora.¹⁴⁴ Tada u Hrvatskoj nerijetko borave i češki anarhisti. Naime, češki anarhistički pokret početkom 20. stoljeća bio je iznimno snažan. Primjera radi, na

¹³⁸ Potrebno je spomenuti i sljedeće ljude koji su sudjelovali u razvoju anarhističke teorije i prakse u Italiji: Luigi Fabri (1877.-1935.), Pietro Gori (1869.-1911.), Armando Borghi (1882.-1968.), Francesco Saverio Merlino (1856.-1930.) i Camillo Berneri (1897.-1937.).

¹³⁹ T. Indić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*.

¹⁴⁰ Turcato, Davide, *Italian Anarchism as a Transnational Movement, 1885–1915*. Objavljeno u: *International Review of Social History*, vol. 52, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 2007., str. 407.

¹⁴¹ Isto, str. 442.

¹⁴² G. Woodcock, *Anarchism*, str. 325.

¹⁴³ Maseratti, Ennio, *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*, 1982., Što čitaš?: <http://www.stocitas.org/anarhizam%20u%20Dalmaciji%20i%20Istri.htm> (24.07.2011.)

¹⁴⁴ M. Nettleau, *Povijest anarhizma*, str. 342.

kongresu u Pragu 1907. godine sudjelovalo je 160 anarhističkih organizacija s oko 8.000 članova.¹⁴⁵

Ennio Maseratti piše da su među prvim dalmatinskim anarhistima zabilježene rasprave o individualističkom i kolektivističkom anarhizmu te da su mnogi od njih bili pretplatnici lista *Germinal* kojeg je izdavala istoimena grupa iz Trsta. U izdanju objavljenom 28. lipnja 1907. Split je opisan kao grad oživljen "grupom mladih buntovnika, slobodara". Godine 1907. i 1908. splitska policija je provodila istrage, uhićenja i pretrase kako bi prikupila dovoljno informacija o glavnim akterima splitskog anarhističkog kruga.¹⁴⁶

Film *Roko i Cicibela* (1978.), čiju režiju potpisuje Stipe Delić a scenarij Miljenko Smoje, donosi nam priču zasnovanu na stvarnim likovima koji predstavljaju dijelici slobodarskog duha kojim je Split odisao krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Radnja filma prati izrazito siromašnog Roka (Boris Dvornik) i Cicibelu (Semka Sokolović-Bertok), koji unatoč činjenici da ne znaju čitati i pisati znaju što znači biti siromašan i da je to nepravda koju je nužno ispraviti. "Rašpa, bomba, revolver! Živila sveta anarhija!", ori se iz konobe i na Matejuški gdje su živjeli.¹⁴⁷

Slika 3. Prizor iz filma *Roko i Cicibela* (1978).

Još jedan kuriozitet dalmatinskog, odnosno splitskog anarhizma s početka 20. stoljeća predstavlja i osnivanje nogometnog kluba Anarh. Klub je registriran 25. srpnja 1912. godine što je trebalo značiti da ga ondašnje vlasti priznaju kao i svaki drugi tadašnji sportski kolektiv.

¹⁴⁵ D. Dedić, *Miloš Krpan – Izabrani spisi*, str. 241,

¹⁴⁶ E. Maseratti, *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*.

¹⁴⁷ *Roko i Cicibela na Subverzijama*, 2009., ZaMirZINE: <http://www.zamirzine.net/spip.php?article7329> (31.07.2011.)

Ipak, čin službene registracije bilo je samo, kako piše Milorad Bibić, "priznavanje na papiru", dok u stvarnosti vlasti nisu odobrile klupska pravila, a bilo je jasno da im ponajviše smeta ime Anarh. Povijest nekadašnjeg Anarha, a danas Radničkog nogometnog kluba Split, veže se uz Šimu Rosandića, osnivača i jednog od prvih igrača i trenera kluba. "Mi učenici Muške zanatske škole – maranguni – odlučili smo osnovati nogometni klub. Igrali smo za gušt, ali i iz protesta prema svakome zlu. Dugo smo smišljali kako dati ime klubu, meni je prvome palo na pamet ime – Anarhist! Poslin smo ga skratili u Anarh. Učinilo mi se to najbolje ime jer je ono u sebi imalo i – ništa drugo. A što drugo? E, neka to drugi misle!", rekao je Rosandić povodom sedamdesete godišnjice osnivanja kluba.¹⁴⁸ Klub je nekoliko puta raspuštan, a prva zabrana djelovanja od strane vlasti stigla je nakon sarajevskog atentata 1914. godine na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda kada su članovi kluba odbili izvjesiti crnu zastavu u znak žalosti.¹⁴⁹

Slika 4. Članovi nogometnog kluba Anarh. Fotografija snimljena oko 1912. godine u Splitu.

Istarski radnički pokret i širenje anarhističke ideje odvijaju se u sličnim uvjetima kao i u Dalmaciji.

Godine 1869. održana su u Puli prva dva javna sastanka uz prisustvo od oko 200 radnika s namjerom da se agitira o potrebi radničkog udruživanja. Iste godine osnovano je prvo radničko društvo u Puli koje je bilo pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa. Društvo se

¹⁴⁸ Bibić, Milorad. *Split je prva liga*, Slobodna Dalmacija, Split, 2002., str. 21.

¹⁴⁹ Muše, Denis, *Povijest Radničkog nogometnog kluba „Split“*, 2008., Mreža anarhosindikalista (MASA): <http://www.masa-hr.org/content/povijest-radnickog-nogometnog-kluba-split%E2%80%9C> (19.08.2011.)

zvalo La Societá Operaia Polese i bavilo se prije svega osiguranjem novčanih sredstava za bolesne i nezaposlene članove.¹⁵⁰

Na kongresima u Puli koji su se bavili radničkim pitanjima sudjelovali su brojni socijalisti i sindikalisti iz Hrvatske i okolnih zemalja. U lipnju 1910. zabilježeno je izlaganje sindikalista Vilima Haramine koji je istaknuo kako vladajuća klasa ne dozvoljava narodu više škola nego to njoj odgovara i koristi. Govoreći o tome rekao je: "Ako nam je buržoazija danas dala škole, to ih je dala prisiljeno, iz vlastitog interesa... Današnje škole ne odgovaraju svojoj svrsi, jer su pod klerikalnim rukama; iz njih izlaze ljudi grlati do ušiju supersticija, ljudi ubitih utuđenih moždjana, umjesto svijesni i hrabri borci, hrabri borci za istinu i pravdu. U njima se znanost priječi, djecu pune bombastičnim frazama o bogu, o rajnu na drugom svijetu, itd., frazama klerikalizma i nacionalnog šovinizma. Zato je naša dužnost da stupimo u izobrazujuća društva; da nam tako bude moguće podučavati našu djecu i pripremiti je za bolju budućnost, nego ju mi danas imamo. To je naš veliki zadatak; svaki neka zato, od nas agitira i radi za izobrazujuća društva jer su ona temelj... bolje naše budućnosti".¹⁵¹

Možda bi ovdje bilo primjereno spomenuti da je obrazovanje oduvijek imalo važno mjesto u anarhističkoj filozofiji, a naročito u idejama španjolskog intelektualca Francisca Ferrera (1859.-1909.). Prije svega zahvaljujući njemu u Španjolskoj je bio popularan pokret osnivanja aleternativnih škola (špa. *Le Escuela Moderna*) čiji je cilj bio opismenjavanje seljaka i tvorničkih radnika te suprotstavljanje crkvenom monopolu nad obrazovnim sustavom. Emma Goldman prenosi sljedeću Ferrerovu izjavu: "Nisam govornik, nisam propagandist, nisam borac. Učitelj sam; iznad svega volim djecu. Mislim da ih razumijem. Želim da svoj prinos borbi za slobodu ostvarim tako da priprelim mladi naraštaj za novo doba".¹⁵² Drugim riječima, Ferrer i njegovi pristaše vjerovali su da kvalitetno obrazovanje može dovesti do radikalne preobrazbe društva.

Osim želje za boljim obrazovanjem istarsko radništvo borilo se i za kvalitetnije radne uvjete te su za vrijeme svojih akcija nerijetko slali apele za solidarnost u druge zemlje. Tako je udruženje pulskih zidara uputilo svojim kolegama iz Austro-Ugarske i Italije zahtjev za solidarnost s njihovim štrajkom koji je trajao punih sedamdeset osam dana, od 26. lipnja do 11. rujna 1911. godine, te koji je završio pobjedom zidara. Štrajkom je izborneno smanjeno radno vrijeme (devet i osam i pol sati) i povećane su dnevnice. Ipak, sve ovo nije proteklo bez prolijevanja krvi; bečki poslodavci koristili su se uslugama štrajkolomaca i uhićenjima

¹⁵⁰ Cmabori, Tone, *Borbena Pula – Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1972., str. 26.

¹⁵¹ Isto, str. 43-44.

¹⁵² E. Goldman, *Anarhizam i drugi ogledi*, str. 122

radnika, a potonji su čak podmetnuli bombu u baraku gdje su boravili štrajkolomci, no žrtava i veće materijalne štete nije bilo.¹⁵³

U siječnju 1918. godine u Puli je organiziran sedmodnevni generalni štrajk koji je vođe pod parolama "Hoćemo završetak rata", "Mir bez aneksije i ratnih odšteta", "Mir bez ponižavajućih ugovora", "Mir bez tlačenja naroda", "Sloboda", "Ravnopravnost", i slično. Tone Crnbori piše kako ove događaje trebamo promatrati s međunarodnog revolucionarnog aspekta, budući da je pulsko radništvo bilo inspirirano Oktobarskom revolucijom, zahtjevima radnika u Trstu, Beču, Pragu, Grazu, itd.¹⁵⁴

U štrajku je sudjelovalo oko 10.000 radnika, a priključili su se i radnici drugih narodnosti, poput Nijemaca u brodogradilištu, tako da je to bio pravi međunarodni skup radničke borbe. Radnici su na posebnim listama upisivali svoja imena i ono što traže, a potporu su im pružili i mornari. Održane su dvije javne skupštine na kojima je zatraženo poboljšanje uvjeta života, dovršenje rata, vraćanje izbjeglica, sklapanje pravednog mira bez anksije i ratne štete. Govorilo se na raznim jezicima, a izraženi su i zahtjevi za stvaranjem radničkih i vojničkih vijeća.¹⁵⁵

Radnici su čak poslali svoju delegaciju u Beč kako bi tražili poboljšanje radnih uvjeta. Naposljetku su svi vraćeni na posao, a naznačajniji rezultat štrajka bio je jasni pokazatelj da je pulsko radništvo zrelo kada je u pitanju masovno organiziranje i djelovanje.¹⁵⁶

Tijekom 1918., 1919., 1920. i 1921. radnici Pule, Rovinja i Labina pokreću nekoliko štrajkova te se osnivaju revolucionarni komiteti. Godine 1919. u Puli je bilo oko 12.000 radnika organiziranih u sindikatima.¹⁵⁷

Unutar pulskog ogranka Socijalističke stranke postojala je tzv. anarhistička frakcija koju su sačinjavali anarhoindividualisti i anarhosindikalisti, većinom čitatelji talijanskog slobodarskog lista *Umanità Nova* pokrenutog 1920. godine. Suradnici spomenute tiskovine, među ostalima, bili su Errico Malatesta i Camillo Berneri, a u Puli je bilo oko 400 pretplatnika, od kojih Tone Crnbori izdvaja anarhista Pietra Dessantija kao istaknutog člana ove zajednice. S obzirom na raskol među pulskim anarhistima, iz Trsta dolazi sindikalist Ernest Radić kako bi riješio ovaj problem, a naročito nastalu zbrku zbog nesudjelovanja anarhoindividualista u bilo kojem vidu rada sindikalnih organizacija. Radić je naišao na sljedeće razmišljanje pulskih anarhista; priznavali su samo sindikat kao organizaciju radničke

¹⁵³ T. Crnbori, *Borbena Pula – Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, str. 73-74.

¹⁵⁴ Isto, str. 80.

¹⁵⁵ Ujčić, Vitomir, *Pula – od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, vlastito izdanje braće Ujčić, Umag, 1963., str. 215-216.

¹⁵⁶ T. Crnbori, *Borbena Pula – Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, str. 80.

¹⁵⁷ V. Ujčić, *Pula – od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, str. 236-237.

klase, odbijali su rukovodeću ulogu Partije i diktature proleterijata, te bilo koji oblik sudjelovanja u zakonodavnim tijelima, kao npr. u Parlamentu i ostalim administrativnim organima.¹⁵⁸ Iako se često tvrdi i piše kako je tada u Puli organiziran anarhistički kongres, o tome, nažalost, nemamo nikakvih konkretnih podataka. Možemo pretpostaviti kako je riječ o iskrivljenoj interpretaciji prema kojoj su svi pulski pretplatnici lista *Umanità Nova* bili anarhisti te da su isti pojedinci sudjelovali na nekoj vrsti službenog okupljanja kada je u grad 1921./1922. godine došao Ernest Radić. Kako god bilo, riječ je tek o nagađanjima na nedovoljno istraženom terenu. Anarhistički kongresi navodno su održani i u Rovinju (1904.) i Splitu (1908.).¹⁵⁹ Prema Ivanu Kovačeviću, u Puli je 1. svibnja 1904. godine prosvjedovala manja grupa od petnaestak anarhista zbog čega su bili uhićeni i osuđeni u Rovinju. Dakle, ponovno nemamo nikakvih podataka o održavanju neke vrste anarhističkog kongresa u Puli početkom 20. stoljeća.¹⁶⁰

U povijesti Pule zabilježena su i dva malo manje poznata pokušaja obračuna s fašističkim okupatorom. Naime, Mussolini je prilikom posjeta gradu u rujnu 1920. godine održao govor pulskom kazalištu nakon kojeg je, navodno, prilikom izlaska iz zgrade dobio šamar od nepoznate osobe u gužvi. Osim toga, skupina pulskih anarhista i komunista namjeravala je izvršiti atentat na Mussolinija podmetanjem bombe u kazalištu, no zaključivši da će vrlo vjerojatno brzo biti uhićeni, s obzirom da su bili poznati tamošnjoj policiji, odustali su od svog plana.¹⁶¹ Za oba incidenta nedostaju nam čvršći dokazi.

Osim Pule, Labinština je bila drugo važno područje na kojem se razvijao istarski radnički pokret. Ova dva grada, Pula i Labin, doživljavana su kao "radnički otoci u moru agrara na kojem su se talasale proturječnosti između veleposjeda i seljačkih masa".¹⁶²

U knjizi *Radnički pokret i NOB općine Labin* nalazi se sljedeća tvrdnja: "Povijest radničkog pokreta u Labinštini ne može se promatrati izdvojeno, taj pokret dobiva svoj puni smisao i pravo historijsko mjesto samo ako ga promatramo u sklopu šireg radničkog pokreta u Istri, u Austro-Ugarskoj, u Južnih Slavena i Talijana te općenito u Europi... Do Labina su dopirali odjeci i utjecaji svjetskog radničkog pokreta".¹⁶³

¹⁵⁸ Isto, str. 125.

¹⁵⁹ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 342.

¹⁶⁰ D. Dedić, *Miloš Krpan – Izabrani spisi*, str. 242.

¹⁶¹ Ove događaje ukratko spominju sljedeći izvori: *Anarchism in Croatia*, Infoshop OpenWiki: http://wiki.infoshop.org/Anarchism_in_Croatia (05.08.2011.) Bešker, Inoslav, *A tko je u Puli 1920. opalio šamar Mussoliniju?*, Jutarnji list: <http://www.jutarnji.hr/a-tko-je-u-puli-1920--opalio-samar-mussoliniju-/408308/> (05.08.2011.); Crnbori, Tone, *Borbena Pula – Prilog grafi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943.*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1972.

¹⁶² Strčić, Petar, Verbanac, Anđelo (urednici), *Radnički pokret i NOB općine Labin*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1980., str. 22.

¹⁶³ Isto, str. 21.

Prvi štrajk u Labinu dogodio se 1883. godine, a 1890. labinski rudari uspjeli su izboriti nezatno povećanje nadnice.¹⁶⁴

Značajan doprinos istarskom radničkom pokretu dala je Giuseppina Martinuzzi (1844.-1925.), učiteljica, spisateljica i revolucionarka rodom iz Labina. Tijekom nešto više od tri desetljeća svoje javne djelatnosti posvetila se širenju socijalističke ideje, borbi za najsiromašnije, sufražetskom pokretu, itd. Jedna od ključnih i prepoznatljivih ideja Giuseppine Martinuzzi bila je odbacivanje bilo kojeg oblika nacionalističkog šovinizma na štetu solidarnosti i uzajamne pomoći među narodima. Osim toga, zauzimala se i za ukidanje dječjeg rada u rudnicima. Godine 1899. napisala je sljedeće: "Muči me grižnja savjesti da do sada nisam mogla govoriti mojim Labinjanima o onoj velikoj ideji koja se širi po čitavom civiliziranom svijetu i obećava čovječanstvu postignuće najvišeg cilja: bratstva naroda i pravde među društvenim klasama...".¹⁶⁵ Iza sebe je ostavila zbirku poezije *Ingiustizia (Nepravda)*, prvi put izdanu 1907. godine, gdje se ističe njezina vjera u radnički revolucionarni pokret.¹⁶⁶ Iako Giuseppina Martinuzzi nesumnjivo predstavlja važno ime za istarski radnički pokret, ne možemo ju uklopiti u okvire anarhizma budući da je u početku zagovarala ideje iredentizma, odnosno talijanskog nacionalizma, a zatim se 1921. godine učlanila u Komunističku partiju Italije.¹⁶⁷

Štrajk labinskih rudara, koji je trajao od 2. ožujka do 8. travnja 1921. godine, potrebno je povezati s događajima u sjevernoj Italiji i radničkom okupacijom tamošnjih tvornica 1920. godine predloženih od strane anarhista. Talijanski pokret u kojem je, navodno, u jednom trenutku participiralo oko 500.000 radnika te se proširio i na ruralne krajeve, naposljetku je ugušen te su mnogobrojni aktivisti i organizatori prognani ili uhićeni tijekom 1921. godine. Nakon tzv. *Dvije crvene godine* (Biennio Rosso), 1919. i 1920., uslijedile su *Dvije crne godine* (Biennio Nero), 1921. i 1922., koje su označile uzlet talijanskog fašizma.¹⁶⁸

Labinski rudari u spomenutom razdoblju zauzeli su rudnike i organizirali kontrolu nad njima. Zauzimanjem istarskog ugljenokopnog područja radnici su proklamirali naziv *Labinska republika*. Povjesničar Darko Dukovski piše da nam nikakvi dokumenti ne mogu potvrditi postojanje nekakve komune iako je istina da su štrajkaši organizirali naoružane

¹⁶⁴ Isto, str. 26.

¹⁶⁵ Isto, str. 27.

¹⁶⁶ Dostupno je i novije izdanje spomenute zbirke poezije: Martinuzzi, Giuseppina, *Ingiustizia: canto storico-sociale*, Mathias Flacius, Labin, 2001.

¹⁶⁷ Martinuzzi, Giuseppina, istrapia: <http://www.istrapia.hr/hrv/233/martinuzzi-giuseppina/istra-a-z/> (23.08.2011.)

¹⁶⁸ *Talijanska zauzimanja tvornica: Biennio Rosso (1918. – 1921.)*, 2006. S engleskog preveo Juraj Katalenac, Centar za anarhističke studije: <http://anarhizam.hr/povijest/51-talijanska-zauzimanja-tvornica-biennio-rosso-1918-1921> (23.05.2011.)

crvene straže, a djelovala je i radnička kuhinja. Organizirana je i proizvodnja koja je tekla u najvećoj radnoj stezi sa znatnim prebačajem dnevne norme. Štrajk je ugušila vojska i fašistički odredi a uhićena su pedeset dva rudara.¹⁶⁹

Za vrijeme talijanske okupacije i uprave nad Istrom (1918.-1943.) radništvo, pogotovo ono u Puli, proživljavalo je teške dane. Industrijski i drugi proizvodni poslovi našli su se u dezorganizaciji, a radnici su ostajali bez posla te su bili prisiljeni na migraciju u druge krajeve.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, C.A.S.H., Pula, 1998., str. 254.

¹⁷⁰ Šetić, Nevio, *Istra za talijanske uprave – o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu, 1918.-1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008., str. 63.

5. ODJEK PARIŠKE KOMUNE U HRVATSKOJ

"Revolucionarni socijalizam je upravo dao izraz svojoj prvoj i izvanrednoj manifestaciji kroz praksu Pariške komune...", napisao je Mihail Bakunjin, najgorljiviji anarhist svog vremena.¹⁷¹ Uspostavljanje komune, koja se održala na životu od ožujka do svibnja 1871. godine, i danas se smatra jednim od najvećih uspjeha radničkog pokreta u vrijeme industrijske revolucije. Nakon poraza u ratu s Pruskom, nezadovoljstvo francuskog puka izmorenog ratom, nestašicom hrane i općom bijedom rezultiralo je otvorenom okretanju prema socijalističkim idejama i njihovoj primjeni u praksi. Iako je debata o ideološkom karakteru i eventualnoj budućnosti komune i dalje prisutna, neosporna je činjenica da je osnivanje kooperativnih radničkih udruženja i poduzimanje ostalih mjera za ostvarivanje socijalne jednakosti bilo nešto iznimno radikalno u tadašnjem društveno-političkom kontekstu.

Slika 5. Barikade Pariške komune, ožujak 1871. godine.

"Pariška je komuna bila plod stjecaja mnogostrukih čimbenika koji su dali povoda velikoj raznolikosti interpretacija, a sve te interpretacije nisu bile po svojoj naravi liberalne ili

¹⁷¹ Bakunjin, Mihail, *Pariška komuna i pojam države*. Objavljeno u: *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., str. 407.

liberterske", napisao je Max Nettlau. Prema njegovim riječima, u vrijeme Pariške komune diktatura naoružanog proleterijata suprotstavljenog okrutnoj diktaturi generala nadvladala je federalistički i protuetatistički sentiment. "Komuna je, boreći se s preprekama i priklonivši se autoritarizmu u svojoj očajničkoj samoobrani od okrutnih neprijatelja koji su je natopili krvlju, bila autoritarni mikrokozam, pritiješnjen stranačkim strastima, birokratizmom i militarizmom. Te su činjenice, s obzirom na junački kraj komune, liberterski kritičari često zanemarivali...", kaže Nettlau.¹⁷²

George Woodcock zaključuje kako uslijed različitih doprinosa i utjecaja, bili oni anarhistički ili marksistički, nije moguće jednoznačno odrediti i svojatati povijesni fenomen Pariške komune. Prema njegovom mišljenju, za povijest anarhizma važnije su posljedice po daljnje procese koje je ostavila komuna nego same njezine akcije.¹⁷³ Na tragu toga Élisée Reclus (1830.-1905.), poznati francuski geograf, pisac i anarhist, je napisao da "ono što vrijedi proučavati nisu toliko stvarni događaji koliko ideje i smjernice koje uvjetuju buduća zbivanja".¹⁷⁴

Komuna je ostavila određeni trag i u Hrvatskoj - upozorila je građanstvo da se pitanje radničkog pokreta zahuktava.

Telegrami su prve vijesti koje stižu u Zagreb dan-dva nakon uspostavljanja Pariške komune.¹⁷⁵ Važno je napomenuti kako se u vrijeme komune u Hrvatskoj odvijala žestoka predizborna kampanja između Unionističke i Narodne stranke, koja je završila pobjedom potonje. Ipak, interes tiskovina za događanjima u Parizu bio je prilično velik, a neki su listovi, poput *Branika* imali i svoje izvjestitelje s mjesta događanja. Komuna je identificirana s anarhizmom te je osuđena i od strane hrvatskih političara i dnevnog tiska, koji je komunare opisao kao "nečuvene ljude" i "neznalice". Kako god bilo, u *Braniku* iz 1871. godine piše da je u Parizu bilo i Hrvata koji su simpatizirali ili su se čak borili za Komunu. U to vrijeme izlazi i glasilo Stranke prava *Hrvatska* u kojem se javljaju različita mišljenja po pitanju komune; s jedne strane Eugen Kvaternik odlučno osuđuje Parišku komunu, dok Fran Matasić, citirajući njezine proglase, piše s očitim simpatijama prema tim događanjima. Mirjana Gross izvodi mišljenje da *Hrvatska* ne ustaje protiv komunara već kritizira strogu pasku europskih vlada

¹⁷² M. Nettlau, Povijest anarhizma, str. 136-137.

¹⁷³ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 271.

¹⁷⁴ Reclus, Élisée, *Evolucija, revolucija i anarhistički ideal*, DAF, Zagreb, 2001., str. 111.

¹⁷⁵ M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 978.

nad radničkim pokretom. Također, tvrdi da se *Hrvatska* i kasnije, za razliku od drugih listova¹⁷⁶, prilično zanimala za sudbinu uhićenih pripadnika Komune.¹⁷⁷

Prve vijesti o revolucionarnom Parizu dalmatinska javnost saznala je preko domaćeg tiska; o tome pišu *Narodni list*, autonomaški *Il Dalmatia*, katolički *La Dalmazia cattolica*, i drugi. Uglavnom je bila riječ o prenošenju informacija iz stranih novina. Komunari su za autonomaše, primjerice, skupina razbojnika, pljačkaša i bezbožaca koji pokušavaju iskoristiti nemirno stanje radi vlastitog bogaćenja. List ne pronalazi prave uzroke Komune, a za pokolj i rušenje Pariza, po njemu odgovornost snose car, vlada, Prusi i "bijesna rulja". *Narodni list* Komunu naziva "bunom", a komunare "buntovnicima" čije akcije osuđuju. Sličan je stav i katoličkih tiskovina koje kritiziraju pariške napade na instituciju Crkve. Osim toga, dalmatinski radnici ne reaguju na događanja u Francuskoj.¹⁷⁸

Nakon pada komune hrvatski tisak se nešto detaljnije pozabavio pitanjem Prve internacionale (spekulacije oko broja članova, ustrojstva, djelovanja itd.), no nije izvršen veći utjecaj na prilike u zemlji. Iste godine zabilježen je napad na mladu krapinsku učiteljicu Mariju Jambrišak (1847.-1936.) putem nepotpisanog novinskog članka u *Narodnim novinama* gdje je ova označena kao revolucionarka koja bi najradije nosila crveni barjak. Zanimljivo je i da su na prvu obljetnicu komune, u ožujku 1872. godine, seljaci u Bistri nedaleko od Zagreba, u znak protesta protiv velikih podavanja izvjesili crvenu zastavu.¹⁷⁹

Također, poznato je da je krajem 1871. izbio ustanak u Rakovici pod vodstvom Eugena Kvaternika – iako se nagađa je li pariški revolucionarizam imao nekakvog utjecaja na Kvaternika, ostaje činjenica da je on nedvosmisleno osudio Komunu.¹⁸⁰

U Pešti je 22. travnja 1872. počeo proces protiv većeg broja aktivista optuženih za veleizdaju zbog sudjelovanja u revolucionarnom pokretu, te zbog veza s Prvom internacionalom i Pariškom komunom. Među uhićenima bilo je i Osječana koji su pokrenuli štrajk solidarnosti s komunom. Sudska porota oslobodila je gotovo sve optužene.¹⁸¹

¹⁷⁶ Glasila Unionističke stranke (*Narodne novine*, *Agrarier Zeitung*, *Sloga*, itd.) nešto su reakcionarnije reagirala od tiska Narodne stranke; za njih su bilo kakve socijalističke ideje povratak na prvobitno divljaštvo i propast civilizacije. Crkveni listovi također nisu bili naklonjeni Komuni; uglavnom su žalili radničku bijedu ali i "poganstvo" i "barbarstvo" koje se širilo među radnicima. Izvor: M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 15.

¹⁷⁷ Isto, str. 13-15.

¹⁷⁸ S. Obad, Stijepo, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*, str. 985-986.

¹⁷⁹ M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 979-982.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860.-1895.)*, str. 143

6. NACIONALNO PITANJE I SOCIJALNA REVOLUCIJA

Nacionalizam i anarhizam kao definirane ideologije javljaju se nakon Francuske revolucije i njihov odnos od tada bio je i više nego složen.

Hrvatsko nacionalno pitanje u Austro-Ugarskoj i zahtjevi za rješavanjem istoga utjecali su na razvoj radničkog pokreta te je upravo po tom pitanju moguće povući paralele s drugim zemljama u Europi koje su se nalazile u sličnoj situaciji.

Zanimljivo, vjerojatno prvi susret Hrvata s Bakunjinom dogodio se u lipnju 1848. godine u Pragu gdje je održan kongres na kojem se raspravljalo o jedinstvu slavenskih naroda. Iako je svrha okupljanja bila nedorečena s obzirom na zastupanje različitih stajališta, možemo pretpostaviti da se oko 340 poljskih, ukrajinskih, čeških, slovačkih i južnoslavenskih delegata načelno složilo po pitanju neke vrste suradnje i otpora rastućem njemačkom nacionalizmu. Woodcock je zapisao kako se Bakunjin razočarao što Česi i Južni Slaveni, a među njima i Hrvati, nisu pokazali razumijevanje za njegove ideje, a neki su čak u Rusiji vidjeli svoj spas od nadirućeg germanizma.¹⁸² Bakunjin je na kongresu iznio prijedlog federalističke utopije lišene sadržaja koji bi je mogao obilježiti kao izvorno slobodarsku. Nettleau postavlja pitanje, kako to da se Bakunjin posvetio slavenskoj nacionalističkoj borbi?¹⁸³ Njemački povjesničar anarhizma odgovara da Bakunjin očito nije bio okružen slobodarima s kojima bi mogao surađivati.¹⁸⁴ Iako je vjerojatnije da Bakunjin tada još nije u cijelosti zastupao anarhističke ideje, spomenimo tek i da je Hrvoje Jurić napisao nešto slično o hrvatskom anarhistu Milošu Krpanu, nazvavši ga "usamljenikom" koji je u onodobnoj Hrvatskoj posezao za različitim ideologijama, autorima i tiskovinama kako bi izrazio svoje stavove.¹⁸⁵

U jesen 1848. godine, nakon praškog kongresa, Bakunjin je napisao *Manifest Slavenima* gdje u nekoliko navrata spominje i Hrvate s čijim se zahtjevima za samostalnošću slaže te kritizira Mađare kao "pomamljene neprijatelje" koji su podjarmili osam milijuna Slavena.¹⁸⁶

"Vaš gnjev je bio opravdan; vi ste opravdano bili nadahnuti osvetom protiv njemačke politike dostojne prokletstva, jer ona je mislila jedino o vašoj propasti, ona vas je vjekovima

¹⁸² G. Woodcock, *Anarchism*, str. 142-143.

¹⁸³ Moguće je pronaći poveznice između prvih ruskih anarhista i slavofila – i jedni i drugi odbacivali su centraliziranu zapadnoeuropsku državu te su isticali prednosti seoskih zajednica i uzajamne pomoći. Ipak, mnogi su slavofili, poput Konstantina Aksakova (1817.-1860.), sanjali idealnu autokraciju gdje će car po žrtvovno preuzeti teret autoriteta i organizacije društva kako bi se ljudi bezbrižno mogli baviti drugim poslovima. Izvor: G. Woodcock, *Anarchism*, str. 378-379.

¹⁸⁴ M. Nettleau, *Povijest anarhizma*, str. 106-107.

¹⁸⁵ D. Dedić, *Miloš Krpan - Izabrani spisi*, str. 10.

¹⁸⁶ Bakunjin, Mihail, *Manifest Slavenima*, DAF, Zagreb, 2011., str. 8-9.

držala u ropstvu, ona je u Frankfurtu govorila s preziranjem o vašim opravdanim nadama i zahtjevima, ona je u Beču zlorado likovala nad porazom našeg kongresa u Pragu, koji je bio pun života. Ali ne dajte se zbuniti, pazite! Ta politika, koju mi osuđujemo i kojoj ćemo se strašno osvetiti, nije politika budućeg njemačkog naroda, nije politika njemačke revolucije, njemačke demokracije; to je politika starih, preživjelih državnika, politika knezova, aristokracije i svih mogućih privilegiranih kasta, politika kamarila i generala, koji upravljaju njom kao s mašinom...", piše Bakunjin.¹⁸⁷

"Braćo! Ja sam Rus, ja vam govorim kao Slaven. Ja sam na praškom kongresu otvoreno iznio moje namjere, osjećaje i misli. Vi znate, da ja, kao Rus, vidim spas mojih sunarodnjaka jedino u zajednici s ostalom braćom: u federaciji slobodnih plemenskih saveza. Vi znate, da sam ja cijeli svoj život posvetio borbi za ostvarenje ovog velikog i svetog cilja. Ovo mi daje pravo, da ovako govorim s vama, jer vaše prilike ujedno su i moje, vaša stvar naša je stvar, vaš spas je naš spas, vaša sramota naša sramota, vaša propast naša propast. Ja vam se obraćam u ime šezdeset milijuna Slavena, u ime šezdeset milijuna vaše braće, koja se umoriše od dugog i teškog robovanja i koja, čim saznaše za sveslavenski kongres, okrenuše svoje poglede na njega, kao na svog osloboditelja i spasitelja... U ime tog naroda, velim vam ja, Rus: naš je spas jedino u revoluciji, ni u čem više. Nemojte tražiti spas od cara Nikole, ili njegove vojske, kao niti od njegove moći i politike, nego od one Rusije, koja će u skoro vrijeme srušiti ovu carsku Rusiju i očistiti je s lica zemlje".¹⁸⁸

Svoj manifest Bakunjin privodi kraju pozivanjem na agitaciju i revoluciju. "Postanite apostoli probuđenog Slavenstva!", piše on.¹⁸⁹ Negdje u to vrijeme, 1849. godine, Engels je južne Slavene nazvao "narodom bez povijesti" pritom misleći kako ovima nedostaje transformatorskih čimbenika koji su utjecali na gospodarski, društveni i kulturni razvoj.¹⁹⁰ Iako je u početku simpatizirao nacionalističke pokrete, poput onog u Italiji, Bakunjin se načelno protivio osnivanju novih država te je uvidio da nacionalni zanos sa sobom ne nosi uvijek i društveno progresivne ideje.¹⁹¹

Srpski povjesničar Čedomir Antić tvrdi kako se anarhistički pokret počinje javljati u Srbiji 1870-ih nakon političke emancipacije. Zahtjevano je ukidanje poreza, raspuštanje stajaće vojske, pa čak i ukidanje novca. Jednim od prvih srpskih anarhista smatra se Živojin

¹⁸⁷ Isto, str. 5.

¹⁸⁸ Isto, str. 18-19.

¹⁸⁹ Isto, str. 31.

¹⁹⁰ *Povijest, 14. knjiga*, str. 412.

¹⁹¹ Isto, str. 207.

Žujović, Proudhonov sljedbenik i mentor Svetozara Markovića, utjecajnog srpskog političkog teoretičara i autora.¹⁹²

Anarhizam i ideja o ujedinjenju skupine kneževina pod stranom vladavinom u jedinstvenu, suverenu državu imali su gotovo paralelan razvoj u Italiji, dok su neki od prvih talijanskih anarhista bili bivši sljedbenici Garibaldija i Mazzinija, od kojih je ovaj posljednji jedno vrijeme bio član Prve internacionale no napustio je organizaciju zbog neslaganja oko negiranja narodne domovine, Boga i osobnog vlasništva. Carlo Pisacane (1818.-1857.), talijanski patriot i jedan od prvih slobodarskih mislioca, smatrao je da nacionalna i socijalna revolucija ne mogu biti odvojeno provedene. Vjerovao je da narod može biti slobodan jedino ako se dokine ekonomska eksploatacija te je u skladu s tom idejom predlagao kolektivizaciju zemljišta od strane komuna. Drži se da je upravo on popularizirao Proudhonove ideje u Italiji.¹⁹³ Max Nettlau piše da Pisacane "odbacuje male države kao i velike. Kako bi uklonio zla urođena objema vrstama države, stvorio je zamisao o podjeli talijanskog teritorija na komune, koje bi ujedinjavao ugovor na privremenoj osnovi između kongresa oslobođenih regija nacionalnog teritorija i ustavotvorne skupštine. Načini za nastavak proizvodnje tijekom razdoblja borbe i za održavanje života putem udruga i komuna prilično su slični planovima koje je Bakunjin formulirao 1866. godine...".¹⁹⁴

Poznato je i da je Marx početkom 1870-ih vjerovao da će s jačanjem novoostvarene njemačke države doći do mogućnosti ujedinjenja proleterijata.¹⁹⁵

O nacionalnim i socijalnim revolucijama Eric Hobsbawm, britanski povjesničar, napisao je: "Kombinacija socijalnih i nacionalnih zahtjeva u cjelini se pokazala daleko djelotvornijom u mobiliziranju za neovisnost nego čisti nacionalizam, čija je privlačnost bila ograničena na nezadovoljne niže srednje klase, jer je samo za njih zamjenjivala – ili se barem tako činilo – i socijalni i politički program. Vrlo je poučan primjer Poljske. Obnova jedinstva zemlje nakon stoljeća i pol podjele nije postignuta pod barjakom nekog od političkih pokreta koji su imali isključivo taj cilj, već pod barjakom Poljske socijalističke partije, čiji je vođa, pukovnik Pilsudski¹⁹⁶ postao osloboditelj svoje zemlje".¹⁹⁷

¹⁹² Antić, Čedomir, *Anarhizam u Srbiji*, NIN: <http://www.nin.co.rs/2003-04/29/28627.html> (31.07.2011.)

¹⁹³ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 307-308.

¹⁹⁴ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 103.

¹⁹⁵ *Povijest, 14. knjiga*, str. 431.

¹⁹⁶ Autor misli na Józefa Piłsudskog (1867.-1935.), poljskog političara i maršala, suosnivača Poljske socijalističke stranke (1892.) koji je od 1926. vladao diktatorski te je 1934. godine sklopio pakt s Hitlerom o prijateljstvu i nenapadanju. Izvor: Kovačec, August (glavni urednik), *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996., str. 760.

¹⁹⁷ Hobsbawm, Eric J, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, 1993., str. 136.

Druga internacionala (1889.-1914.), osnovana šest godina poslije Marxove smrti i na stotu godišnjicu Francuske revolucije, držala je stav da je nacionalno pitanje problem građanstva, a ne proleterijata te ono, kao proizvod kapitalizma, odvlači pažnju s klasne borbe i internacionalizma. Marksisti su smatrali da se "sudbina kapitalizma" može riješiti kroz klasnu borbu unutar socijalno razvijenih nacija, a ne u "zaostalim nacijama" koje su se dizale u podunavskom području i na Balkanu. Relativna nezainteresiranost Internacionale za nacionalna pitanja bila je i posljedica činjenice da su najutjecajnije socijalističke stranke (njemačka, francuska, britanska, belgijska, nizozemska ili one iz skandinavskih zemalja) dolazile iz zemalja kojima je nacionalna borba bila strana. Oni koji su bili uistinu zainteresirani kao poljski, ruski ili balkanski socijalisti, nisu imali dovoljno autoriteta kojim bi Drugu internacionalu angažirali na ovom području.¹⁹⁸

No takav stav Internacionala nije držala vječno. Sa sve većim industrijskim razvojem došlo je do značajnih promjena u europskim društvima; sve više su se naseljavala gradska središta, tradicionalna žarišta nacionalnih pokreta, gdje su narodne snage seljačkog podrijetla, kulturološki izmijenjene u susretu s industrijskim društvom, poistovjetile nacionalnog ugnjetavača s klasnim neprijateljem, i shvatile da nacionalnu i klasnu borbu treba spojiti u jednu. Radnici podređenih naroda postali su svjesni svog iskorištavanja i društvene podčinjenosti vlastitom građanstvu, kao i građanstvu vladajuće nacije. Međutim, primjetili su i ponižavajuću nejednakost koja je na poslu, po pitanju nadnica i životnog standarda, postojala između njih i radnika vladajuće nacije. Tako se dogodilo da su se etnički sukobi, koji su u početku uglavnom vladali između suprotstavljenih građanstva vladajuće i podređene nacije, proširili i unutar redova proleterijata. Tako omasovljeni nacionalni pokreti prijetili su slabljenjem klasne svijesti radnika, koji su, kod podređenih naroda, počeli stvarati savez s vlastitim građanstvom, u duhu patriotske solidarnosti među klasama. Od kraja 19. i početka 20. stoljeća nacionalnim pitanjem počeli su se baviti i socijalisti u Internacionali, prije svega na inicijativu članova iz zemalja gdje ovaj problem nije bio riješen. Ideja usklađivanja nacionalnih prava s načelima internacionalizma u okvirima federacije autonomnih naroda bila je najpopularnija. Neki su marksisti, kao što je Karl Kautsky (1854.-1938.) smatrali da će stvaranje nacionalnih država dovesti do "protupovijesne balkanizacije Europe".¹⁹⁹

U razdoblju kada je nacionalizam bio iznimno naglašen, problem nacionalnosti bio je u velikoj mjeri političko pitanje u Austro-Ugarskoj. To ne znači da je ona istodobno ostala lišena drugih problema, poput socijalnog pitanja. S gospodarskog gledišta, dvostruka

¹⁹⁸ *Povijest, 15. knjiga*, str. 275-276.

¹⁹⁹ Isto, str. 276-279.

monarhija i dalje je bila pretežito poljoprivredna zemlja, iako su se prve industrijske zone počele razvijati oko Beča i u Češkoj. Istočna i južna Ugarska u to je vrijeme bila velik proizvođač pšenice i drugih poljoprivrednih dobara. To stanje recipročne koristi i nadopunjavanja moglo se smatrati dobrim motivom za održavanje cjelovitosti države, tj. drugim riječima, da se održi zona slobodne trgovine od pedeset milijuna stanovnika.²⁰⁰

Nacionalističke težnje predstavljale su prepreku socijalističkim idejama u Hrvatskoj, iako su neki pojedinci vjerovali da nacionalno oslobođenje i socijalno-klasna revolucija ne mogu ići jedno bez drugoga.²⁰¹ Prema pisanju Nikše Stančića, nacije su "u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita".²⁰²

U prosincu 1904. godine Miloš Krpan je napisao je tekst pod nazivom *Moderni ratovi* gdje je iznio kritiku suvremenih država. "I kao što god se svaka izprazna žena drži, da je najljepša, a svaka budala, da je najpametnija, tako drži i svaka država, da ona ima najbolje zakone i najbolji red u svojoj državi, prema kritička povjest dokazuje, da ima mnogo modernih naroda, koji u svakoj nepravdi nadkriljuju stare barbare".²⁰³

O hrvatskoj himni je u listopadu 1905. ustvrdio da je "liepa i milozvučna i podpuno odgovara prirodnoj ljepoti i čarima Hrvatske, ali tko baštini tu lepu domovinu? – Tud se bavi nekoliko bogate novčane i zemljište vlastele i skapava gladno žiteljstvo. A kakovu himnu pjevaju oni, koji iz Hrvatske odoše preko sinjeg i debelog mora, da se pod drugim nebom i suncem potucaju za crnom korom kruha u dalekoj zemlji Ameriki?"²⁰⁴

Istarska učiteljica i socijalistkinja Giuseppina Martinuzzi, jednom prigodom je napisala: "Nacionalisti su me nazivali izdajnicom domovine, progonili su me, ja sam nastavila s radom, držeći predavanja, pišući u novinama pod raznim imenima, izdavajući brošure, pomažući širenje ideje mojim novčanim uštedama. Takvom misijom danas, 15. rujna 1900., kanim nastaviti."²⁰⁵

Vrijeme najžešće mađarizacije, u doba bana Khuena Héderváryja (1883.-1903.), bilo je ujedno i razdoblje kada je radnički pokret u svim svojim socijalističkim varijantama bio podvrgnut najvećoj dotadašnjoj represiji. Héderváry je kao rješenje za sprječavanje radničkog pokreta vidio u zabrani sindikata, pri čemu je Hrvatska postala jedna od rijetkih europskih zemalja 1890-ih godina gdje je to učinjeno. U ostatku Monarhije sindikati su ostali u domeni legalne djelatnosti, ali je nad njihovim članovima provođena represija najčešće u vidu

²⁰⁰ Isto, str. 482.

²⁰¹ D. Dedić, *Miloš Krpan - Izabrani spisi*, str. 8.

²⁰² Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., str. 43.

²⁰³ Isto, str. 123.

²⁰⁴ Isto, str. 107.

²⁰⁵ *Radnički pokret i NOB općine Labin*, str. 27.

progona. U Hrvatskoj tada nastaju ilegalne organizacije koje unatoč tome što su protjerane u podzemlje javnog života daju stanoviti polet radničkom pokretu. Suočeni sa svakodnevnom teškom ekonomskom i političkom borbom u ilegalnim uvjetima, socijalistički pravci nemaju mogućnosti više pažnje posvetiti teoretskim pitanjima.²⁰⁶

O Hrvatskoj za vrijeme Héderváryja Krpan je napisao: "Nije nikakova tajna, da se pod Khuenom gotovo po svim institucijama kralo, varalo i tražilo samo unosne sinekure. Poznato je isto tako, da je Khuen bio vrhovni poglavica jednog čopora narodnih izjelica koji su Hrvatsku smatrali za debelu kravu muzaru, koju valja izdašno omuziti. Poznati je i to, da je ova banda, tako gospodarila po Hrvatskoj, da je ispraznila gotovo sve blagajne zemaljske i još razne druge".²⁰⁷

Nacionalisti su socijalistima predbacivali odbacivanje rješavanja nacionalnog pitanja kao "stajalište naivnog kozmopolitizma",²⁰⁸ a neposredno prije pada Austro-Ugarske kritizirali su ih da razvijaju aktivnost u sindikatima umjesto da rade na sabotiranju Monarhije.²⁰⁹

U prosincu 1920. godine vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donijela je tzv. Obznanu²¹⁰, kojom se obustavlja rad komunističkih organizacija i zabranjuju komunističke novine, pod sumnjom da je KPJ pripremala državni udar. Tako su socijalisti opet stavljeni izvan zakona te su ponovno bili izloženi progonima od strane vlasti.²¹¹ U to vrijeme izoštrio se i sukob između anarhista i boljševika u Rusiji. Do kraja 1922. većina ruskih anarhista bila je ubijena, prognana, zatvorena ili ušutkana.²¹²

U svim spomenutim političkim sistemima i državama, hrvatsko nacionalno pitanje doživljavano je kao prioritet u odnosu na aktualna socijalistička kretanja i klasne odnose. Iako možemo spomenuti pojedince poput Miloša Krpana ili Giuseppine Martinuzzi koji su bili na tragu socijalističkih ideja Carla Pisacanea, koji je smatrao da su nacionalna i socijalna revolucija neodvojive, oni su ipak predstavljali glasove bez većeg odjeka u svom društvenom kontekstu.

"Socijalistička ideja ovisna je i o položaju Hrvatske kao nacionalno potlačene zemlje i sadrži elemente zajedničke zajedničke socijalističkim pokretima u nacionalno potlačenim

²⁰⁶ M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*, str. 121.

²⁰⁷ D. Dedić, *Miloš Krpan - Izabrani spisi*, str. 94.

²⁰⁸ M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*, str. 122.

²⁰⁹ Jović, Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji, 1918. – 1929.*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985., str. 14.

²¹⁰ Obznana je dekret vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donesen 30. prosinca 1920. godine, čime su ograničena demokratska prava građana "u nužnoj obrani države". Ovaj zakonski proglas prije svega je bio usmjeren prema suzbijanju širanjem komunističkog revolucionarnog raspoloženja koji se pojavio na ovim prostorima nakon izbijanja Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine.

²¹¹ D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 38-40.

²¹² G. Woodcock, *Anarchism*, str. 394.

zemljama uopće", piše Mirjana Gross.²¹³ Ako se osvrnemo na češki anarhistički pokret vidjet ćemo kako je on bio masovniji i aktivniji u odnosu na onaj u Hrvatskoj, iako su se obje zemlje nalazile u sklopu Habsburške Monarhije te je postojala izvjesna želja za nacionalnom samostalnošću. U tom svjetlu, hrvatski anarhizam ovisio je i o nacionalnom pitanju, ali i o intenzitetu industrijalizacije koji je bio izraženiji u drugim zemljama nego ovdje.

²¹³ Gross, Mirjana, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*, 1965., str. 120.

7. PROPAGANDA DJELOM U EUROPI I HRVATSKOJ

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća izvršen je niz atentata na svjetske državnike a odgovornost za napade preuzeli su anarhisti koji su prakticirali tzv. *propagandu djelom*. Riječ je o zamisli da se fizičkim nasiljem usmjerenim prema političkim strukturama potakne općedruštvena revolucija. Unatoč protivljenju brojnih slobodara ovakvim metodama, anarhizam je ostao obilježen kao nasilna i nepoželjna filozofija.

Slika 6. Naslovnica francuskih novina *Le Petit Journal* s ilustracijom tero rističkog napada anarhista Santiaga Salvadora u kazalištu u Barceloni (studeni, 1893. godine).

Nakon što je anarhist Santiago Salvador u studenome 1893. godine bacio dvije bombe u poznato kazalište Gran Teatre del Liceu u Barceloni i pritom ubio dvadeset pet ljudi, 4. siječnja 1894. godine u listu *The New York Times* objavljen je članak pod naslovom *A Typical Anarchist* kojim se nastojalo predstaviti sliku prosječnog anarhista čiji su motivi satkani isključivo od mržnje i frustracije prema situacijama od njega. "Jednostavno ih je mrzio jer su bili imućniji, mrzio ih jer su nosili dragulje, a njemu se ni piće nije moglo povjeriti". Isti tekst prenosi i navodnu izjavu atentatora koji je, razočaran što druga bomba nije eksplodirala, rekao: "Trebao sam pobiti više buržuja". Nakon toga nepoznati autor članka piše kako ovaj čin u potpunosti negira anarhističku ideju kao benevolentan i koristan smjer

reformiranja tadašnjeg društva. "Ispostavilo se da svaki anarhist koji je uhvaćen na djelu predstavlja kombinaciju divlje zvijeri i lijenčine. Na dugačkoj listi anarhističkih kriminalaca ne postoji niti jedan kojeg treba žaliti". Članak je zaključen sa sljedećim mislima: "Što više anarhističkih zločina dođe na vidjelo, postaje očito da je jedino ispravno pogubiti anarhista kriminalca ako bude uhvaćen. Cijeli svijet biva užaren ako ovaj pobjegne". Santiago Salvador i još pet navodnih pomagača pogubljeni su zbog ovog čina.²¹⁴

Neke od žrtava anarhističke *propagande djelom* bili su francuski predsjednik Carnot (1894.), austrijska carica Elizabeta (1898.), talijanski kralj Umberto (1900.), i američki predsjednik McKinley (1901.).²¹⁵

Određeni zapisi o ovim događanjima načinjeni su i u Hrvatskoj. Godine 1894. osječki gradonačelnik Rotter u svojim tekstovima spominje anarhističku *propagandu djelom* te izražava svoju zabrinutost ako dođe do njezinog prakticiranja među osječkim radništvom. "Gradsko poglavarstvo uvjeren je da neće moći zapriječiti da se socializam i u gradu Osijeku neuvreži, da predstoje vremenom štrajkovi i ina pomagala socialistička, nu boji se da će se socializam pretvoriti u *propagandu čina* ako se ne bude moglo energično agitacijom na put stati".²¹⁶

Osječki kapucini spominju da se 10. rujna 1898. "zbio strašan zločin" kada je talijanski anarhist Luigi Luccheni ubio austrijsku caricu Elizabetu.²¹⁷

Slika 7. Luigi Lucheni (1873.-1910.), talijanski anarhist i ubojica ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete 1898. godine.

²¹⁴ A Typical Anarchist, 4. siječnja 1894. The New York Times (skenirani članak dostupan je u Internet arhivi The New York Timesa).

²¹⁵ Casanova, Julián, *Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism*. Objavljeno u: International Labor and Working-Class History, vol. 67, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., str. 82.

²¹⁶ I. Mažuran, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, str. 408.

²¹⁷ S. Sršan, *Osječki ljetopisi, 1686. – 1945.*, str. 338.

Pretpostavlja se da je tajnim kanalima među hrvatske radnike dospio list *Freiheit* (pokrenut 1879. godine) kojeg je uređivao Johann Most (1846.-1906.), njemački anarhist i zagovarnik revolucionarnog terorizma. Valja spomenuti kako je Most 1871. godine boravio u Ljubljani u svojstvu agitatora, no isti je tek 1880. godine izbačen iz Njemačke Socijal Demokratske Partije zbog otvorenog zalaganja za anarhizam. Nakon gotovo tri desetljeća *Freiheit* je prestao s izlaženjem 1910. godine. Prema pisanju Ennija Maserattija, i neki dalmatinski anarhisti početkom 20. stoljeća zagovarali su *propagandnu djelom* kako bi ostvarili svoje ciljeve. Poznat nam je već spomenuti pokušaj atentata na Mussolinija u Puli 1920. godine. Pretpostavlja se da su hrvatski anarhisti svoje ideje formirali uglavnom pod utjecajem talijanskih tiskovina koje su se bavile ovom problematikom.²¹⁸

Slika 8. List *Freiheit* (pokrenut 1879.) kojeg je uređivao Johann Most (1846.-1906.), njemački anarhist i zagovarnik revolucionarnog terorizma. Pretpostavlja se da je kružio i među hrvatskim radništvom. Naslovnica od 10. ožujka 1888. godine.

Na međunarodnom planu značajan je istup ruskog pisca Lava Nikolajeviča Tolstoja (1828.–1910.) koji je odlučio interventirati člankom protiv terorističkih akcija gdje je izrazio svoje pacifističke stavove u skladu s kršćanskim i anarhističkim idealima. U prvom dijelu teksta pod naslovom *Za ubijanje kralja Umberta*, objavljenom tijekom 1900. u Londonu te prevedenom u Italiji 1901. godine, Tolstoj zauzima stav protiv licemjerstva onih koji su osuđivali čin atentatora Gaetana Brescija (1869.–1901.). "Oduvijek su kraljevi posebno

²¹⁸ E. Maseratti, *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*.

posvećeni ubojstvu... to je njihova profesija", piše Tolstoj. U drugom dijelu članka, Tolstoj postavlja pitanje o korisnosti ubojstva kralja: "Stvari se gledaju veoma površno, ukoliko se smatra da ubojstvo nekog kralja može dovesti do promjena. Umre li jedan kralj, doći će drugi. Ne radi se o osobnom karakteru: sustav vladavine, potlačenosti i ratovi ovise o čitavom jednom društvenom sustavu koji omogućava postojanje postojanje takvih vladara kao i njihovo ponašanje". Tolstoj vidi građanski neposluh kao jedan od načina suprotstavljanja sustavu. "Neka ljudi stvari shvate onakvima kakve jesu i neka ih nazovu njihovim pravim imenom; neka se zna da vojska nije ništa drugo do instrumenta masovnih ubojstava koji se naziva ratom, da regrutiranje i upravljanje vojskama kojima se tako srčano bave kraljevi, carevi, predsjednici republika nisu ništa drugo nego pripreme ubojstava". Tolstoj zaključuje da "ne treba ubiti ni Aleksandra, ni Carnota, ni Umberta, ni ikoga drugog, već ih pridobiti da se slože s mišljenjem da su i sami ubojice, da nemaju pravo ubijati izazivajući ratove. Iznad svega treba im onemogućiti da ubijaju i odbiti ubijanje po njihovom nalogu".²¹⁹

Luka Jukić, zagrebački student prava koji je 8. lipnja 1912. godine pokušao izvršiti atentat na hrvatskog bana Slavka Cuvaja, ponekad se povezuje s anarhističkim kretanjima²²⁰ iako nam za to nedostaju konkretni dokazi. Ferdo Šišić Jukića stavlja u kontekst revolucionarnog zastupanja jugoslavenske ideje.²²¹

²¹⁹ *Povijest, 15. knjiga*, str. 42-43.

²²⁰ T. Indić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*, npr.

²²¹ Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskoga naroda. 1526.-1918, drugi dio*, Marjan Tisak, Split, 2004., str. 484.

8. MILOŠ KRPAN

Značaj Miloša Krpana za povijest hrvatskog anarhizma prije svega se očituje u njegovom otvorenom pozivanju na anarhokomunizam i pokušaj osnivanja anarhističke kolonije u okolici Slavenskog Broda početkom 20. stoljeća. Osim toga, u svojim tekstovima Krpan se referira na anarhiste poput Kropotkina i Reclusa te održava kontakte s istomišljenicima iz drugih zemalja. Ipak, Krpana je nemoguće u potpunosti označiti kao anarhista budući da se u određenim razdobljima deklarirao i kao socijaldemokrat pa čak i štovatelj lika i djela Ante Starčevića. Tako je u članku iz 1895. godine spojio naizgled nespojivo; hvalio je Starčevića nazvavši ga "sjajnim meteorom" i veličao Reclusa za kojeg je napisao da je "duševni predstavnik i štitnik sirotinje".²²² Isto tako, jednom prigodom Bakunjinu, Kropotkina i Tolstoja naziva "socijalističkim prvacima".²²³ Poznato je i da je za života Krpan djelovao kao član socijalističkih, komunističkih i socijaldemokratskih partija. Možda bi ga upravo zato najispravnije bilo nazvati humanistom, kozmopolitom i revolucionarom, koliko god ovi termini bili široki i otvoreni raznim interpretacijama. U prilog tome ide i izvadak iz Krpanovog dosjea iz Psihijatrijske bolnice Vrapče (u Krpanovo vrijeme Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu):

"Duševni abnormalitet takvog čovjeka netreba biti napadan njegovoj okolini, dapače taj čovjek može biti radi svojih ideja i nazora smatran vrlo učenim i genialnim čovjekoljubom i boriocem za poboljšanje ljudskih prilika. Ovakovi paranoici bili su mnogi proroci, vodje revolucionarnih preokreta, utemeljitelji novih religioznih sekta, vodje seljačkih buna, itd. Ovakovi ljudi osjećaju se već od svoje mladosti pozvanima da postanu nešto velikoga. Najprije promatraju narav i odnošaje ljudske, uče i čitaju vrlo mnogo, postaju nezadovoljni sa postojećim odnošajima, svojim i drugih ljudi, te hoće da svojim izvanrednim požrtvovnim radom i plamtećim govorom poboljšaju stanje ljudsko u smislu svojih novih ideja, te bivaju obožavani i uzveličani. Da postignu takozvanu popularnost moraju se pokazati nesebičnim i mukotrpnim, jer drugačije nemogu steći ljubavi iz nižih slojevih na koje se oslanjaju i u kojih svoje obožavatelje nalaze".²²⁴

Krpan je gotovo zanemaren lik u hrvatskoj historiografiji te ga od potpunog zaborava spašava knjiga *Miloš Krpan – Izabrani spisi* (2010.), svojevrsna zbirka različitih članaka, iz koje možemo pročitati autentične tekstove i biografske podatke ovog učitelja i borca za

²²² D. Dedić, *Miloš Krpan – Izabrani spisi*, str. 43.

²²³ Isto, str. 165.

²²⁴ Isto, str. 11.

ljudska prava koji je živio u iznimno dinamičnom radoblju; imao je priliku promatrati industrijalizaciju Hrvatske, povećanu eksploataciju prirodnih resursa, Khuenovu mađarizaciju, emigraciju u prekomorske krajeve, itd.

Slika 9. Miloš Krpan (1862.-1931.), autor, aktivist radničkog pokreta i deklarirani anarhokomunist.

Miloš Krpan rodio se 27. srpnja 1862. godine u selu Lipe kod Gospića u siromašnoj seljačkoj obitelji. Nižu realnu gimnaziju pohađao je u Gospiću, a 1883. godine završio je učiteljsku školu u Petrinji. Nakon toga se zaposlio u Duboviku, selu u okolini Slavenskog Broda, gdje je kao učitelj radio sve do prijevremenog umirovljenja 1898. godine.²²⁵ Puno je putovao te je posjetio Palestinu, Egipat, SAD, Kanadu Njemačku, Francusku, Belgiju i Englesku gdje je ostvario svoje prve međunarodne kontakte s istaknutim pojedincima socijalističkog pokreta.²²⁶ Može se reći da je na području Slavenskog Broda obnašao dužnost neformalnog pučkog pravobranitelja, zalagavši se za siromašne i one kojima je nanesena nepravda, što mu je donijelo veliko povjerenje među narodom. Marijan Markovac je zapisao o Krpanu: "Koliko je puta Krpan bio u zatvoru, to se ne zna. Ako su raspisani izbori, on je u zatvoru. Održava li se kakva manifestacija, ako na njoj nema Krpana, on je u pritvoru, a ako

²²⁵ Isto, str. 247.

²²⁶ Isto, str. 254-255.

se pogovara o štrajku, ako se među radnicima komeša zbog malih nadnica, znade se – Krpan je opet nešto skovao. Sve se ovo smatralo velikim grijehom i Krpana bi predveli kotarskom predstojniku, i on bi se opet našao u zatvoru. Poslije nekoliko dana pozvao bi Krpana predstojnik preda se, korio bi ga i nagovarao, da prestane raditi među radnicima, a Krpan bi otresito odbrusio predstojniku i ovaj bi ga ponovno poslao u zatvor".²²⁷

Godine 1894. Krpan piše u *Slobodi*: "Niemci kažu, da u Beču i Berlinu ima više socijalista nego novaca. Kod nas pako u Slavoniji nije tako, ovdje ima više spiritusa nego socijalista". Zatim izvještava o teškom stanju šumskih radnika koji su prisiljeni seliti se trbuhom za kruhom u SAD te prenosi vijesti o održavanju radničkih skupština na kojima ponekad i sam sudjeluje kao govornik.²²⁸ U svojim člancima vrlo često spominje sljedeću rečenicu: "Sirotinjo ako ćeš si pomoći pouzdaj se u se i u svoje kljuse".²²⁹

Krpan koristi različite pseudonime, a u jednom nizu članaka, svojevršnih putopisa iz SAD-a, objavljenih krajem 1895. i početkom 1896. godine u *Posavskoj Hrvatskoj*, potpisuje se kao Stevo Lucić iz Londona. Krpan je navodno bio u prepisci s istoimenim anarhistom s prebivalištem u Londonu, no nije poznato zašto je uzeo njegovo ime prilikom pisanja ovih tekstova.²³⁰

U članku iz 1895. Krpan piše kako se ondašnje društvo zgraža nad anarhizmom te da su ljudi utonuli u sebičnost i posvetili se samo uživanju i modi.²³¹

Godine 1897. Krpan je uhićen zajedno s još nekoliko ljudi te je proveo četiri mjeseca u pritvoru prije nego što je protiv njega podignuta optužnica, a ona se odnosila na "zločinstvo pokušano g zavedenja na veleizdaju, na zločinstvo uvriede članova carske i kraljevske kuće, zločinstvo smetanja javnog mira te zločinstvo smetanja vjerozakona". Nakon što se Krpanov branitelj, dr. Josip Frank, pozvao na neubrojivost svog klijenta, Krpan je oslobođen optužbi i upućen na promatranje u Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu. Tada nastaju zanimljivi tekstovi kojima se nastojalo postaviti dijagnozu Krpanovog "stanja". Psihijatri pišu da je on "gledao kako se jedni valjaju u bogatstvu i slasti, dočim sirotinja pogiba od nevolje. Zato se je on uvijek zauzimao za sirotinju za pravo i pravednost i govorio proti lihvarom i popovom, koji su tonuli u bezpuću zemaljskih dobara..." Ističe se kako je Krpan bio spreman na svaku žrtvu.²³²

²²⁷ Isto, str. 248.

²²⁸ Isto, str. 13-16.

²²⁹ Isto, str. 19.

²³⁰ Isto, str. 39-73.

²³¹ Isto, str. 43.

²³² Isto, str. 249.

Nakon dva mjeseca promatranja Krpan je pušten kući, no s obzirom na nove progone odlazi u Beč i Zürich gdje surađuje s nekoliko listova. Krajem 1898. godine vraća se u Dubovik, ali nakon sukoba sa seoskim učiteljem, koji je postavljen kao njegova zamjena, ponovno završava u bolnici u Stenjevcu. Kada je u travnju 1899. godine pušten iz bolnice službeno je umirovljen. Budući da je izgubio pravo živjeti u učiteljskom stanu, Krpan se odlučio nastaniti na zemljištu udaljenom dva kilometra od Dubovika, gdje je nešto kasnije pokušao osnovati svoju koloniju. Važno je spomenuti da Krpan tada često odlazi u Bosanski Brod gdje se sastaje s istomišljenicima i širi svoje ideje.²³³

Godine 1901. piše o teškom društveno-gospodarskom stanju i lihvarima u Slavonskom Brodu, te pritom iznosi kritiku katoličkog klera: "A što na to naši duhovni pastiri? Oni mjesto da ove neljude žigosaju svakom prigodom, sklapaju s njima prijateljstvo i izborne saveze, pa svi skupa svaljuju narodne nesreće na *bezbožne i buntovne* socijaliste. Jadnici neće da vide, da su odurne lopovštine počeli socijalisti na dan svjetla iznašati, pa zato ih je narod počeo smatrati pravim svojim zatočnicima..." Na kraju teksta objavljenog u *Slobodi* potpisuje se kao *Oguljeni seljak*.²³⁴

Iako je u službenim dokumentima pisalo da se Krpan nakon umirovljenja bavio ratarstvom, on je i dalje bio aktivan u agitiranju i organiziranju seljaka i radnika. Bio je jedan od organizatora prosvjeda u svibnju 1903. godine u Brodu na kojima je sudjelovalo pedeset do šezdeset ljudi. Nakon toga je, naravno, uhićen.²³⁵

Poslije pada Khuena Hedervaryja radnički pokret jača u Slavoniji; Krpan organizira radnike, potiče ih na štrajkove, odlazi u okolna sela i drži govore. U kolovozu 1906. godine, Krpan je sudjelovao u štrajku radnika brodske Parne Pilane d.d. koji je trajao petnaest dana i završio neuspjehom. Godine 1907. proglašen je generalni štrajk u Brodu sa istaknutim zahtjevima radnika za desetsatni radni dan, reguliranje nadnice, plaćanje preko vremenog rada, te priznanje radničke organizacije i 1. svibnja. I u ovom štrajku važna je uloga Miloša Krpana koji je kao i u štrajku prethodne godine isticao anarhosindikalističku ideju generalnog štrajka te metodu direktne akcije. Zbog razilaženja među radnicima štrajk nije uspio.²³⁶

Krpanov osobni život obilježen je tragedijama. Petogodišnja kći umire 1896. godine, u desetoj godini 1903. umire mu sin Miloš, a 1909. od tuberkuloze i dvadesetogodišnja kći Sofija. Nakon smrti supruge, Krpan se ponovno oženio i dobio dvoje djece.²³⁷

²³³ Isto, str. 250-251.

²³⁴ Isto, str. 82.

²³⁵ Isto, str. 252.

²³⁶ Isto, str. 253.

²³⁷ Isto, str. 253-254.

U srpnju 1909. godine Krpan stupa u vezu s bečkom grupom anarhista iz Općeg sindikalnog saveza za Donju Austriju i javlja o svojoj namjeri da osnuje anarhističkokomunističku koloniju. U prvom pismu Krpan piše:

"Poštovani drugovi!

Ne poznajem dobro Vas, a niti Vi poznajete moj jezik. Ali mi se razumijemo u našim obostranim željama i nadama. Ovdje leži siguran znak bratstva i solidarnosti svih naroda.

Ja sam komunistički anarhist.

Za vrijeme bana Khuena Hedervarya bio sam zbog anarhizma dva puta u zatvoru i isto toliko puta u duševnoj bolnici, zatim kao normalan otpušten i opet vraćen mom prijašnjem pozivu učitelja. Studije (filozofiju i ekonomiju) završio sam kao slušalac i bjeGUNac u Americi, Engleskoj, Francuskoj, Švicarskoj i Njemačkoj.

Sada sam u Slavoniji, 15 km daleko od Broda na Savi. Već deset godina radim dan i noć na osnivanju jedne anarhističko-komunističke kolonije. Posjedujem šest katastarskih jutara zemljišta, stoku i zgrade. Moja djeca su umrla i sada sam sa svojom ženom. Pošaljite mi jednog odraslog mladića kao druga ili sina ili jednu odraslu djevojku kao kćerku. Ako se ovi mladi smjeste kod mene i žele sudjelovati u zajedničkim poljoprivrednim radovima, ja ću s njima postupati kao sa svojom djecom, braćom i sestrama i nasljednicima.

Kod nas u Hrvatskoj ne znam nikoga tko bi shvatio moje ideje.

Sa bratskim pozdravom

Miloš Krpan

Dubovik, kraj Broda n/S Hrvatska"

U listopadu 1909. godine piše o osnivanju tzv. tolstojevih kolonija u SAD-u, Meksiku i Europi. "U komunističkim naselbinama vidio sam čim plemenitiji njezini članovi i poznadu vrijednost koristnog rada, tim i zadruga bolje uspieva. Gdje se u tim naselbinama složiše sebičnjaci, da izrabe ostale članove, kao trutovi pčele radilice, tud je došlo do trvenja, ubojstva i konačnog razsula", piše Krpan.²³⁸ Tada je ujedno bio i prilično kritičan prema državi. "Sa državom stupi medju ljude i nejednakost: zapovjedajući i poslušni: heloti, robovi, parije, raja, fukara, svjetina i aristokracija", zapisao je.²³⁹

²³⁸ Isto, str. 166.

²³⁹ Isto, str. 164.

Na Krpanov oglas javilo se tijekom 1909. i 1910. godine pet anarhista, troje muškaraca i dvije žene.²⁴⁰ Troje stanovnika kolonije došlo je iz Švicarske, a još nekoliko obitelji izrazilo je želju za doseljenjem.²⁴¹

U vrijeme Prvog svjetskog Krpan se drži svojih antimilitarističkih uvjerenja te umire na Salaš-Dilju 23. studenog 1931. godine. Pred kraj Drugog svjetskog rata svi stanovnici napuštaju njegovu koloniju koja tada prestaje postojati. Iako je kod Krpana ideološka neodređenost bila izvjesna, uočljivi su utjecaji anarhosindikalizma, anarhokomunizma i kršćanskog anarhizma što ga čini iznimno zanimljivom osobom hrvatskog radničkog pokreta.²⁴²

²⁴⁰ Isto, str. 243.

²⁴¹ Isto, str. 254.

²⁴² Isto.

9. STJEPAN FABIJANOVIĆ

Jedini hrvatski anarhist kojeg spominje Max Nettlau u svojoj *Povijesti anarhizma*²⁴³ bio je Stjepan Fabijanović (1868.-1933.), gotovo u potpunosti nepoznati lik u hrvatskoj povijesti.

Slika 10. Hrvatski emigrant i anarhist Stjepan Fabijanović i žena Hermina u Los Angelesu 1924. godine.

Prema podacima koji su nam dostupni na Internet stranici Sveučilišta u Michiganu, SAD,²⁴⁴ Stjepan Fabijanović ili Stephanus Fabijanovic, bio je hrvatski pekar i emigrant u Sjevernu Ameriku gdje je došao 1897. godine. U svojim tekstovima do 1917. godine pisao je da je preko dana uglavnom radio teške fizičke poslove, a noći provodio bez krova nad glavom. Tijekom svojih putovanja, a bilo ih je mnogo budući da je, navodno, posjetio i Kanadu, Meksiko, Australiju, pa čak i Daleki Istok, Fabijanović je promišljao odnos pojedinca i države što je pedantno zapisivao u svoj dnevnik. Na jednom predavanju Emme Goldman u Seattleu upoznao je svoju ženu Herminu, u pismima često oslovljavanu kao Minnie. Fabijanović je bio u kontaktu s mnogim uglednim anarhistima svog vremena, poput Rudolfa Rockera i Emme Goldman, a korespondencija s Maxom Nettlauom bila je naročito živa. Sačuvani dokumenti svjedoče o Fabijanovićevom poznavanju engleskog, njemačkog, i

²⁴³ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 263.

²⁴⁴ Riječ je o online bazi podataka (UM Special Collections Library) koja sadrži sistematizirane i korisne informacije o dostupnim arhivskim materijalima na spomenutom sveučilištu. Poveznica: <http://quod.lib.umich.edu/s/sclead/>.

mađarskog jezika, a očito je i stanovito znanje kada su u pitanju klasici filozofije. S obzirom na izvore može se pretpostaviti da je Fabijanović bio aktivan na području sindikalnog udruživanja pekara, a objavljeno mu je i nekoliko knjiga, među kojima treba izdvojiti *The Idle and Untimeous Observer* (1917.) i *As I See Nietzsche*²⁴⁵ (1920.). Prvi naslov je svojevrsna zbirka eseja i nekoliko pjesama napisanih na vrlo dobrom engleskom, dok se drugi odnosi na tumačenje Nietzscheove filozofije. Fabijanovićev stil pisanja je često težak za čitanje, no daje solidne obrise njegovih slobodarskih svjetonazora, iako se on vrlo rijetko koristi diskursom koji uključuje pojmove kao što su *anarhija*, *anarhizam* ili *anarhisti*.

Prilikom pisanja eseja objavljenih u *The Idle and Untimeous Observer* Fabijanović, koji sebe predstavlja kao jednostavnog i siromašnog čovjeka, koristi nekoliko različitih pseudonima (The Social Outcast, The Unknown Poet – Black Shadow from the gutter, Christian Aryan, i sl.). Piše da je društvo dobro organizirana tiranija, smatra da je svrha države pogodovanje privilegiranoj manjini na štetu ostalog pučanstva, kritizira intelektualce koji se stavljaju u službu države, zagovara revoluciju, odbija štovanje bilo kakvih idola te iznosi žestoku kritiku ropstva kao monstruoznog sustava. Prema njemu, nemoguće je istinski biti sretan dok god drugi pate.²⁴⁶

U pomalo ezoteričnom eseju bez naslova Fabijanović piše o svojoj prvotnoj patnji koja ga je natjerala na daleki put preko smrtonosnih valova. Po dolasku u novu zemlju zatekao je milijune novih ljudi i staru opasnost od uništenja. Umoran od duge borbe priželjkivao je odmor no nije ga mogao dobiti. Možemo pretpostaviti kako je ovdje riječ o njegovoj emigraciji u SAD krajem 19. stoljeća.²⁴⁷

Fabijanović zatim kritizira korumpirane američke političare koji manipuliraju masama; spominje Roberta M. La Folletta starijeg (1855.-1925.) kao profesionalnog političara bez iskrenog suosjećanja prema običnim, bespomoćnim ljudima. Zgraža se i nad prostitucijom i prodajom tijela za novac, piše da povijest predstavlja beskonačnu ljudsku brutalnost i ugnjetavanje, itd.²⁴⁸ "Kojim god putem odlučiš ići, dočekat će te velika borba", tvrdi Fabijanović.²⁴⁹

U eseju *To My Dear Friend the Gypsy* Fabijanović izražava svoju oduševljenost romskom kulturom. Rome smatra "posljednjim pravim nepokorenim herojima" i "izvorom nade". "Bez obzira na tijek povijesti, padajuće zvijezde, kraljevstva, i uzdignuta moralna

²⁴⁵ Naslov knjige u originalu je *As I See Nietzsche*, pri čemu je potrebno skrenuti pozornost na očitu pravopisnu pogrešku prilikom pisanja prezimena Nietzsche.

²⁴⁶ Fabijanović, Stephanus, *The Idle and Untimeous Observer*, Los Angeles, 1917., str. 3-24.

²⁴⁷ Isto, str. 6-7.

²⁴⁸ Isto, str. 8-11.

²⁴⁹ Isto, str. 13.

načela, stanoviti je nedostatak izvora o mom dragom prijatelju Ciganu", piše on. "Nikada nisi imao svoje vrijeme, mjesto ili prostor, ali unatoč tim uvjetima naseljavaš planet... bez obzira na snagu institucionalnih kazni koje te uznemiravaju". Fabijanović u istom tekstu hvali romske "veličanstvene ideje o slobodi" te zaključuje kako Rome "povijest ne podnosi, a filozofija ih ne može nanjušiti".²⁵⁰

U pjesmi posvećenoj radnicima, *The Toilers*, Fabijanović piše da mase radnika snivaju mnoge snove za koje se tek trebaju izboriti. Isto tako tvrdi kako pokvareni i lukavi gospodari radnicima oduzimaju hranu i zrak, a kada ovi podignu glas na ulicama ih čekaju streljački odredi i palice. Dok se bore za domovinu i umiru od gladi profit se stvara iz robovskog znoja. Fabijanović savjetuje radnicima da djecu drže podalje od tvornica i rudnika kako ih "vukovi" ne bi uzeli kao radnu snagu. Njegovi stihovi jasno pokazuju protiv koga je usmjeren sav njegov gnjev – protiv licemjernih sljedbenika Kristova nauka čija je snaga crkva, država i oružje. Prema njemu, put je dugačak, ali nazire se kraj.²⁵¹ U drugoj pjesmi, *Almighty Gold*, izražava svoju ogorčenost opsjednutošću zaradom koja poprima oblike pogubnog fanatizma.²⁵²

Fabijanović u eseju *A Dream* prepričava svoj radni dan i san koji je jedne večeri usnuo. Sebe opisuje kao "društvenog otpadnika" koji je radio u prljavoj uniformi okružen štakorima i žoharima. Piše kako je jedan od poslova koji je imao bio pranje posuđa u nekom restoranu; za četrnaest sati rada dobio je dvadeset dva centa od čega je dvadeset morao izdvojiti za krevet u ništa čišćem prenoćištu. Fizički i mentalno iscrpljen usnuo je san u kojem mirno šeta praznom cestom a zatim nailazi na skupinu ljudi koja bježi od vatrene paljbe; uz zvukove žestoke pucnjave ljudi padaju mrtvi i izmasakrirani. Nakon toga Fabijanović se nalazi u prostoriji gdje mu druga grupa ljudi govori da će ga zaštititi od sveg zla te mu savjetuju da im se pridruži u borbi.²⁵³ Budući da je tekst napisan u svibnju 1917. godine, ovo možemo protumačiti kao kritiku američkog ulaska u Prvi svjetski rat mjesec dana ranije.

U tekstu *Religion* Fabijanović postavlja pitanje zašto su Kristove jednostavne riječi i savjete crkveni autoriteti obavili nejasnom metafizikom. Smatra da Crkva manipulira istinom te da je pogrešno tumačenje Biblije rezultiralo prolijevanjem krvi milijuna nevinih žrtava. Naposljetku, Fabijanović pronalazi nadu u ideji da se Kraljevstvo Božje može ostvariti na Zemlji.²⁵⁴

²⁵⁰ Isto, str. 21-23.

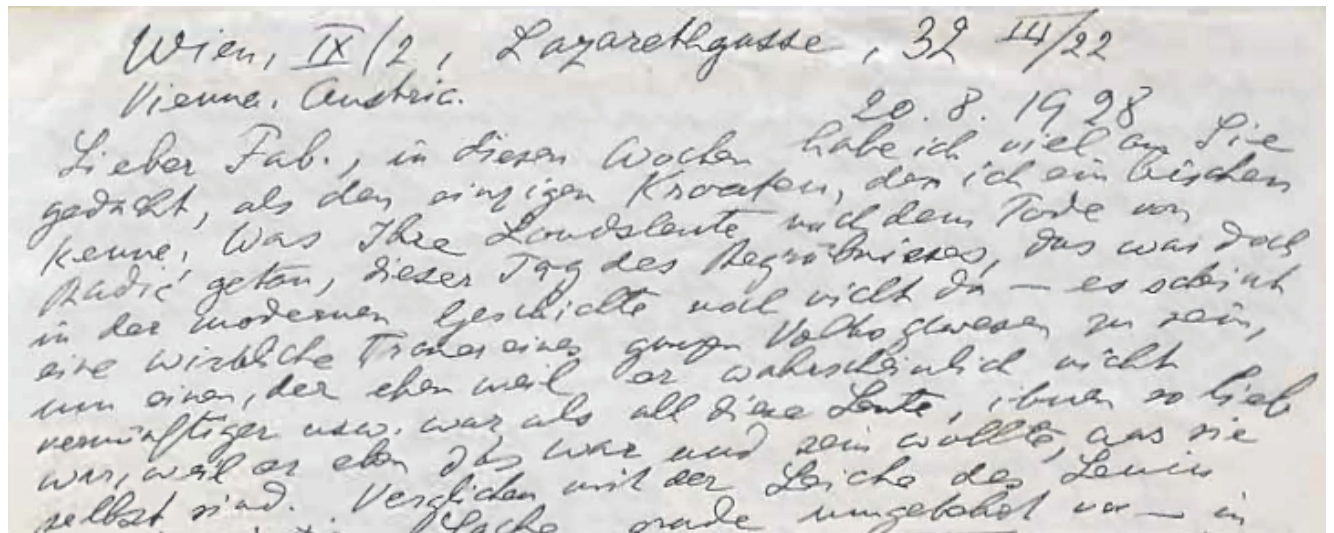
²⁵¹ Isto, str. 26-27.

²⁵² Isto, str. 27-28.

²⁵³ Isto, str. 28-30.

²⁵⁴ Isto, str. 30-32.

Važne izvore predstavlja nam i sačuvana Fabijanovićeve korespondencija s poznatim europskim anarhistima.

Wien, IX/2, Lazarettgasse, 32 14/22
Vienna, Austria. 20. 8. 1928
Lieber Fab., in diesen Wochen habe ich viel an Sie
gedacht, als den einzigen Kroatenu, den ich ein bisschen
kenne, was Ihre Landsleute nach dem Tode von
Radić' getan, dieser Tag des Regimebruchs, das was doch
in der modernen Geschichte wohl nicht da – es scheint
eine wirkliche Tücke eines guten Volkes gewesen zu sein,
um einen, der eben weil der Wahrheit nicht
verpflichteter usw. war als all diese Leute, ihnen so lieb
war, was er eben das was sein wollte, was sie
selbst sind. Vergleichen mit der Leiche des Lenin
selbst sind die Sache gerade umgekehrt vor – in

Slika 11. Ulo mak pisma nješkog povjesnikara anarhizma Maxa Nettlau Stjepanu Fabijanoviću od 20. kolovoza 1928. godine.

Većina pisama koja je razmijenio s Maxom Nettlauom je na njemačkom jeziku, osim nekoliko koja su napisana na engleskom. Ona obuhvaćaju razdoblje od 1924. do 1933. godine te saznajemo da su se Fabijanović i Nettlau upoznali 1897. godine u Londonu. U svojim pismima Nettlau potiče Fabijanovića na pisanje te komentira njegove tekstove.²⁵⁵ Osim toga, redovito obavještava Fabijanovića o svojim novim knjigama (biografije Reclusa, Bakunjina, itd.) i komentira različite događaje tog vremena; od potresa u Santa Barbari (1925.)²⁵⁶ do atentata na Stjepana Radića (1928.). Nakon smrti Radića piše da je u Hrvatskoj bila vidljiva "iskrena žalost cijele nacije".²⁵⁷ Zanimljivo je i kako je Nettlau bio upućen u hrvatsku politiku te piše o Mačeku, Trumbiću i Pribičeviću. Osim toga, on iznosi svoje mišljenje u uzletu fašizma i problemima radništva,²⁵⁸ prenosi vijesti o aktivnostima drugih anarhista, i sl.²⁵⁹

²⁵⁵ Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 12. travanja 1924., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 6, Special Collections Library, University of Michigan.

²⁵⁶ Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 26. svibnja 1926., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 7, Special Collections Library, University of Michigan.

²⁵⁷ Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. kolovoza 1928., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan.

²⁵⁸ Pismo od 26. svibnja.

²⁵⁹ Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. siječnja 1931., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.

Među dokumentima u michiganskom arhivu nalaze se i novogodišnje čestitke, a neposredno prije Fabijanovićeve smrti 1933. godine Nettlau mu je zaželio brzi oporavak od teške bolesti koja ga je pogodila.²⁶⁰

Od 1927. do 1930. godine Fabijanović je bio u kontaktu i s Rudolfom Rockerom (1873.-1958.), njemačkim anarhosindikalistom. U nekoliko pisama Rocker je komentirao Fabijanovićeve knjige te je izrazio želju da se vide u Los Angelesu. Rocker je pritom bio prilično prijateljski raspoložen prema Fabijanoviću te je spominjao zajedničke poznanike.²⁶¹

Iz svega ovoga možemo zaključiti kako je Fabijanović bio upoznat s međunardonim kretanjima u anarhističkom pokretu te da njegovo ime nije bilo nepoznanica ljudima koje danas smatramo "klasicima anarhizma". Na primjeru sačuvane zbirke njegovih pisama, vidimo da je anarhistička filozofija oduvijek nadilazila nacionalne granice, što je posebno došlo do izražaja tijekom Španjolskog građanskog rata.

²⁶⁰ Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 24. svibnja 1933., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.

²⁶¹ Pismo Rudolfa Rockera upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. travnja 1927., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 32, Special Collections Library, University of Michigan.

10. ŠPANJOLSKI GRAĐANSKI RAT (1936.-1939.)

U Španjolskom građanskom ratu, sukobu između republikanaca i nacionalista predvođenih generalom Francom, nezanemarivu ulogu igrali su i anarhisti među kojima je bilo i onih iz Hrvatske.

Ovaj je rat imao izraženu notu internacionalizma, svojstvenu više-manje svim lijevo-progresivnim ideologijama. Tako je tumačeći internacionalizam, Lenjin 1918. godine napisao da u slučaju rata nije važno tko koga napada, već koja klasa vodi rat i koju politiku tim ratom nastavlja. Tvrdio je i da se ne treba gledati s položaja "svoje" zemlje, jer to je, prema njegovim riječima, "rasuđivanje ubogog tupoglavca, nacionalističkog malograđanina", nego s položaja vlastitog sudjelovanja u "proleterskoj revoluciji".²⁶²

Nakon izbijanja rata, međunarodna solidarnost anarhističkog pokreta dolazi do izražaja. Tako, primjerice, francuski anarhisti dižu glas za "uništenje profašističkih sila" te stvaraju front solidarnosti sa španjolskim drugovima. U Francuskoj se tada javljaju želje da anarhisti napuste getoizaciju svojih ideja i prakse te da na velika vrata stupe na svjetsku socijalističku, radničku scenu. Važno je napomenuti kako su određene francuske anarhističke organizacije (Union anarchiste, npr.) tada znatno povećale svoju popularnost i članstvo.²⁶³

Dubrovački radnici počeli su prikupljati financijsku pomoć borcima protiv Franca i fašističkih saveznika, a zabilježeno je da je Ministarstvo unutrašnjih poslova 5. kolovoza 1936. godine zatražilo prekid prikupljanja novčanih priloga, širenje propagadne i agitacije za odlazak u Španjolsku. Tako u dubrovačkim novinama *Narodna svijest* izlazi članak pod naslovom "Crveni pakao nad Europom" čime su aktivnosti lijevo orijentiranih skupina u ratu oštro kritizirane. Iako zbog uhićenja nije bilo organiziranih odlazaka u Španjolsku, manje grupe su se nerijetko ukrcale kao "slijepi putnici" na brodove za Alžir, odakle su se zaputili na Iberijski poluotok u pakao rata. Upravo je zbog toga policija prije svakog isplovljavanja vršila detaljne pretrase brodova. Ipak, uz pomoć obalnih radnika koji su ih skrivali dobrovoljci su se uspjeli zaputiti za Španjolsku.²⁶⁴

Na prijedlog Kominterne, organizacije posvećene međunarodnom promoviranju komunističke doktrine, 22. listopada 1936. godine osnovane su međunarodne brigade koje su aktivno sudjelovale u događanjima tijekom Španjolskog građanskog rata. Činilo ih je 40.000

²⁶² Lenjin, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, str. 63.

²⁶³ Berry, David, *'Fascism or Revolution!' Anarchism and Antifascism in France, 1933-39*. Objavljeno u: *Contemporary European History (ContEurHist)*, vol. 8, Cambridge University Press, Cambridge, 1999., str. 60-66.

²⁶⁴ M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, str. 377-378.

pripadnika sedamdeset nacionalnosti ujedinjenih sviješću o međunarodnoj važnosti španjolskog rata zbog rasplamsavanja fašizma u svijetu. Brigade su općenito bile organizirane tako da su u njih ulazili pripadnici istih naroda ili tako da su barem govorili isti jezik.²⁶⁵ Članovi brigada bili su socijalisti različitih orijentacija, anarhisti, autoritarni komunisti i ostali.

Više od 36.000 boraca pristiglo je iz pedeset tri zemlje svijeta, od kojih su najbrojniji bili Francuzi (8.500 ljudi), Poljaci (5.000), Nijemci (5.000), Talijani (4.000), Englezi (2.000), itd. Većina njih bili su mlađi ljudi bez vojnog iskustva.²⁶⁶ U Španjolskom građanskom ratu sudjelovalo je i oko 1.700 jugoslavenskih dobrovoljaca, od kojih je više od pola poginulo.²⁶⁷

Postoje različita svjedočanstva o nazočnosti Istrana u međunarodnim brigadama u Španjolskoj, no sigurno ih je bilo šezdesetak od kojih je bar jedna trećina poginula na bojištima Brunette i Aragona te drugim manje poznatim bojišnicama.²⁶⁸

Jedan od najpoznatijih anarhista i dobrovoljaca s ovih prostora koji se borio u španjolskim međunarodnim brigadama svakako je Nikola Turčinović (1911.-1973.), rodom iz Rovinja. U mladosti je prihvatio antifašističke i anarhističke svjetonazore te je zbog toga često dolazio u sukob s autoritetima. Čitajući njegovu biografiju primjećujemo Turčinovićevo neprestano mijenjanje boravišta; neko vrijeme živio je u Argentini, Belgiji, Francuskoj, Španjolskoj, te Italiji gdje je i umro. Po dolasku u Barcelonu 1930-ih aktivno je sudjelovao u radničkim revolucionarnim gibanjima zbog čega je nekoliko puta uhićen pa čak i deportiran iz Španjolske u koju se vrlo brzo vratio. Godine 1936. pridružio se oružanoj borbi protiv Franca, a budući da je svladao španjolski jezik te se istaknuo hrabrošću u određenim brigadama imao je ključnu ulogu na bojištu. Po završetku rata izručen je talijanskim vlastima u Istri, no već 1943. godine odlazi u Italiju kako bi se borio u tamošnjem pokretu otpora. U Genovi je preuzeo vodstvo nad brigadom *Malatesta*, a trideset godina poslije umro je istom gradu.²⁶⁹

Među ostalim Hrvatima iz Istre koji su se borili u Španjolskom građanskom ratu, često se navode sljedeća imena: Eugenia Simonetti, Giuseppe Pesel, Giuseppe Paliaga, Ludovico Sestan, Pietro Canziani, Luigi Krisai, i dr. Za sve navedene smatra se da su ili bili deklarirani anarhisti ili barem simpatizeri anarhističke ideje. Poput Turčinovića, životi su im bili prožeti stalnim migracijama, od SAD-a i Argentine do Francuske i Italije. Primjetna je i

²⁶⁵ *Povijest, 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008., str. 226-227.

²⁶⁶ Pešić, Savo, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990., str. 78-79.

²⁶⁷ Isto, str. 184.

²⁶⁸ D. Dukovski, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, str. 258.

²⁶⁹ *Nikola Turčinović (Nicolò Turcinovich), biografija*. Preuzeto iz knjige *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova vol. 3, Rijeka/Rovinj, 1988., Centar za anarhističke studije: <http://anarhizam.hr/arhiv/39-biografije/126-nikola-turinov-nicolo-turcinovich> (05.08.2011.)

nekonzistentnost prilikom navođenja spomenutih imena. Tako se, primjerice, Luigi Krisai ponekad spominje kao Luigi Crisai, Luigi Križaj ili čak Alojz Križaj.²⁷⁰ To vjerojatno možemo pripisati korištenju različitih pseudonima koje su anarhisti uzimali izvan matične zemlje, s obzirom da su se uglavnom bavili subverzivnim, ilegalnim djelatnostima. Stoga su se kroničari i povjesničari s različitih govornih područja pozivali na nekoliko varijanti sličnog imena.

Uloga anarhista u španjolskom ratu interpretirana je na mnogo načina. Austrijski pisac Franz Borkenau (1900.-1957.) opisao je španjolski anarhizam prisutan tijekom građanskog rata 1930-ih kao "polu-religijski utopijski pokret". Ambivalentnost španjolskih anarhista prema katoličanstvu zabilježio je i britanski pisac i hispanist Gerald Brenan (1894.-1987.) u svojoj knjizi *The Spanish Labyrinth*. Brennan piše kako je izvorište gnjeva prema instituciji Crkve bio osjećaj izdaje i dekadencije Kristovog nauka. U svojoj žestini da unište licemjernu Crkvu španjolski anarhisti su, prema Brennanu, željeli ostvariti kršćansku utopiju bratske ljubavi, oprosta i solidarnosti. Drugim riječima, mnogi vjernici ušli su u kvazi-križarski sukob s klerom koji im je okrenuo leđa.²⁷¹

Julián Casanova, španjolski povjesničar, tvrdi kako je anarhistički uzlet neposredno prije i tijekom građanskog rata 1930-ih godina prije svega bila "primitivna pobuna očajnih seljaka...", ni po čemu izuzetna budući da su se, prema njegovom mišljenju, isti pokreti etablirali diljem zapadne Europe, a napose u Francuskoj i Italiji.²⁷² Ovoj tvrdnji moguće je prigovoriti izostavljanje povijesnog konteksta u kojem je španjolski anarhistički pokret doživio svoj vrhunac, a on podrazumijeva sudar s ujedinjenim fašističkim snagama (doduše, anarhisti, barem formalno, nisu bili usamljeni u borbi) neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata, te masovnu, do tada neviđenu međunarodnu pomoć slobodara iz čitavog svijeta. Iako je spominanje određenih kontroverzi koje vežemo uz ovu problematiku (poput primjerice prisilne i dobrovoljne kolektivizacije zemlje, odnosa prema kleru, itd.) sasvim legitimno, teško se može osporiti specifičnost španjolskog anarhizma u vrijeme građanskog rata. Uočavanje sličnosti između francuskog, talijanskog i španjolskog anarhosindikalizma nije dovoljan argument za umanjivanje historijskog značaja anarhističkih procesa na Iberijskom polutoku 1930-ih godina koji su imali i inspirativnu ulogu za anarhiste iz ostalih

²⁷⁰ *Luigi Križaj*, biografija. Preuzeto iz knjige *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova vol. 3, Rijeka/Rovinj, 1988., Centar za anarhističke studije: <http://www.anarhizam.hr/arhiv/39-biografije/125-luigi-kriaj> (05.08.2011.)

²⁷¹ Brennan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: The social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003. str. 191-192

²⁷² Casanova, Julián, *Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism*. Objavljeno u: *International Labor and Working-Class History*, vol. 67, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., str. 79-80.

zemalja. Nettlau je napisao sljedeće o specifičnostima španjolskog anarhizma: "Španjolska nije imala, poput Francuske, liberalno osamnaesto stoljeće, niti je imala francusku revoluciju, i njezin je socijalizam, kako su ga obrazlagali neki mislioci od dvanaestoga do osamnaestog stoljeća, trijezan i realističan; rijetko je ikad nadilazio agrarni kolektivizam...".²⁷³

Iako su profašističke snage odnijele pobjedu, do kraja Drugog svjetskog rata anarhistička revolucionarna nadanja i dalje su bila prisutna u Španjolskoj; izvršen je neuspjeli atentat na Franca, podmetane su bombe, provođeni činovi sabotaze, itd. Također, mnogi španjolski anarhisti pridružili su se francuskom pokretu otpora.²⁷⁴

U trenutku raspuštanja međunarodnih brigada potkraj 1938. godine ostalo je aktivno još 13.000 boraca. Dolores Ibárruri (1895.-1989.), španjolska komunistkinja, zapisala je sljedeće: "Komunisti, socijalisti, anarhisti, republikanci, ljudi raznih boja, različitih ideologija, različitih religija, ali svi zaljubljeni u slobodu i pravdu, došli su nam se bezuvjetno staviti na raspolaganje. Dali su nam sve: svoju mladost i svoju zrelost, svoje znanje i svoje iskustvo, svoju krv i svoj život, svoje nade i svoje želje... Nećemo vas zaboraviti...".²⁷⁵

Otpor španjolskih anarhista i međunarodnih brigada moćnoj mašineriji fašizma predstavljao je posljednju veliku frontu i jedan od najvećih povijesnih poraza anarhističkog pokreta.

Gaston Leval (1895.-1978.), španjolski anarhosindikalist i povjesničar, napisao je da je svakom istinskom slobodaru bilo mučno boriti se u Španjolskom građanskom ratu jer su "rat i anarhizam dva stanja ljudskosti koja se međusobno ne podnose".²⁷⁶

Po završetku rata u Španjolskoj dubrovačka policija vodila je stalan popis ljudi za koje se vjerovalo da su simpatizeri socijalističkih ideologija. Na popisu su se nalazila imena s cijelog područja dubrovačkog kotara (Pelješac, Mljet, Ston, Konavle, itd.).²⁷⁷ I u Istri je bila slična situacija; fašistička policija je do 1940. godine pozorno motrila na španjolske dobrovoljce koji su se kretali po Istri ili prema Istri kao pograničnoj provinciji.²⁷⁸

²⁷³ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 96-97.

²⁷⁴ J. Casanova, *Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism*, str. 97.

²⁷⁵ *Povijest*, 17. knjiga, str. 226-227.

²⁷⁶ D. Cauter *The Left in Europe*, str. 122.

²⁷⁷ M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, str. 379-380.

²⁷⁸ D. Dukovski, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, str. 258.

11. ANARHIZAM I UMJETNOST

Kroz povijest mnogi etablirani umjetnici izrazili su otvoreno ili diskretno pristajanje uz filozofiju anarhizma. Ideje engleskog slobodara Williama Godwina poslužile su kao inspiracija umjetnicima poput Bernarda Shawa, H. G. Wellsa i Oscara Wildea. Potonji je 1891. godine napisao esej naslovljen *The Soul of Man under Socialism* gdje je, pod utjecajem Kropotkina, izrazio anarhističke stavove.²⁷⁹ U Španjolskoj je, također, anarhizam intelektualiziran i promišljan u vidu umjetnosti. Među simpatizerima slobodarskih svjetonazora bili su i slikar Pablo Picasso²⁸⁰ (1881.-1973.) te pisac Pío Baroja (1872.-1956.), obojica u svojim mlađim danima.²⁸¹ Poznato je da je čak i ukrajinski anarhistički revolucionar Nestor Makhno (1888.-1934.) pisao poeziju.²⁸² Miješanje anarhizma i umjetnosti nije zaobišlo ni Hrvatsku.

Krajem 19. stoljeća, točnije 1898. godine, objavljen je tekst Franje Ksavera Kuhača (1834.-1911.), etnomuzikologa i glazbenog povjesničara iz Osijeka, koji se osvrnuo na pojavu secesije kao "dekadentnog" stilskog pravca "rušilački nastrojenog" prema tradicionalnoj umjetnosti. Kuhač ovo "stanje" u hrvatskoj umjetnosti naziva "anarkija" te žustro zagovara zadržavanje "patriotičkih krieposti u hrvatskom narodu". Tvrdi da secesionisti, "tudji agitatori do skrajnosti pokvareni", nisu u stanju napraviti valjano umjetničko djelo.²⁸³ Kuhač iste ljude naziva gramzivim anarhistima koji nemaju smisla za lijepo već stvaraju isključivo "neliepo i ružno".²⁸⁴ "S etičkog gledišta zahtieva se od svake umjetnosti, da diže i širi čudorednost, da podupire školu, crkvu, državu, te da uzveličava ideale vlastitoga naroda", piše Kuhač.²⁸⁵ "Umjetnički anarkiste teže očito za tim, da kulturne narode dovedu u divljaštvo, da sviet poživniči, jer živina ne poznaje stida".²⁸⁶ Spomenuti tekst dobio je nekoliko odgovora koji su objavljeni u dnevnim tiskovinama. Dok su Kuhača neki pohvalili, poput *Katoličkog lista* iz studenog 1898. godine čije je uredništvo napisalo da se "u liepoj brošurici prikazuje zabludu

²⁷⁹ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 86.

²⁸⁰ Godine 2004. objavljeni su podaci da je francuska policija gotovo pola stoljeća špijunirala Picassa smatrajući ga "subverzivnim strancem", "anarhističkim teroristom" te "protu-francuskim komunistom". Izvor: Lichfield, John, *Why police kept tabs on Picasso, 'the anarchist'*, 2004., The Independent: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/why-police-kept-tabs-on-picasso-the-anarchist-560420.html>. (20. 07. 2011.)

²⁸¹ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 348.

²⁸² *Summons*, libcom.org: <http://libcom.org/library/summons-makhno> (21.08.2011.)

²⁸³ Krtalić, Ivan (urednik), *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Mladost, Zagreb, 1983., str. 505-506.

²⁸⁴ Isto, str. 508-509.

²⁸⁵ Isto, str. 517.

²⁸⁶ Isto, str. 519.

današnjega pokreta u umjetnosti", neki su, poput Josipa Franka (1844.-1911.), bili oštri u svojoj kritici.²⁸⁷

Svakako jedan od najzanimljivijih među hrvatskim umjetnicima koji su gajili simpatije prema anarhizmu bio je riječki pjesnik Janko Polić Kamov (1886.-1910.). U gimnazijskim danima zajedno s kolegama Mijom Radoševićem, Josipom Baričevićem i nekolicinom ostalih prijatelja, osnovao je revolucionarni klub čija je zadaća bila nasilno rušenje režima Khuena-Héderváryja i podizanje revolucije u Hrvatskoj. Vladimir Čerina (1891.-1932.) u knjizi o Kamovu, prvi put objavljenoj 1913. godine, piše da je ovaj bio "jedan čudnovati anarhista, koji u stvari ne poznaše ni elementarno od anarhističke ideologije i filozofije...".²⁸⁸ Svojim stihovima Kamov je dao do znanja da je odlučio biti pjesnik bune:

Ja nisam pjesnik ljubavi

Ni mirisne ni cvjetne.

Ne pjevah prošlost naroda

*Ni kraljeve ni bane... (Post Scriptum, 1906.)*²⁸⁹

"Dok ogromna većina pjesnika uživa u mjesecini i u zvijezdama, kod njega toga nema. Nema kod njega ni cvijeća ni trava ni proljeća ni ljubavi ni smijeha ni radosti. Nema sanih nostalgija za umrlim lijepim noćima. Nigdje bolnog, senzualnog, elegijskog tona. Nigdje opojnosti mirisavih, bijelih, treperivih sanja. Nigdje ničeg smirajskoga. Njegova mašta nije za to. Njegove su pjesme bučne, burne, krvave, zadahtane, pune žmaraka i krikova, jednog silovitog revoltiranja, prekomjernog, te zapanjuje", piše Čerina o Kamovu.²⁹⁰ "Njegov duševni i mozgovni svijet, to je svijet Nietzscheovog preteče, Maxa Stirnera, oca anarhističkog individualizma zbog individualizma, i većina motiva koji su Polića silili da pjeva, većina njih mogaše pristati jednom propagatoru sveopće revolucije zbog revolucije".²⁹¹ Čerina pogrešno poistovjećuje određene zamisli futurizma (*rat kao jedina higijena svijeta*) s anarhizmom, te "prepoznaje" destruktivne geste jednog anarhista i kod Kamova.²⁹² Prema Čerini, Kamova je njegov "ultraanarhistički individualizam" učinio izrazito asocijalnom i destruktivnom osobom.²⁹³

²⁸⁷ Svi tekstovi dostupni su u knjizi *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, koju je uredio I. Krtalić.

²⁸⁸ Čerina, Vladimir, *Janko Polić Kamov*, DAF, Zagreb, 2007., str. 15-17.

²⁸⁹ Isto, str. 17.

²⁹⁰ Isto, str. 19-20.

²⁹¹ Isto, str. 28.

²⁹² Isto, str. 41.

²⁹³ Isto, str. 54.

Njegovi stihovi su teški, turobni i puni ogorčenja:

Od kolijevke jer život naš do groba

Tek vuče kola teških zakonika

I savija se poput vječnog roba

Pod sramnim knutom glupog redarnika

...

Ko rob poživje – pako ropče crknu. (Ištipana hartija, 1907.)

Glavni lik Kamovljeva romana *Isušena kaljuža*, Arsen Toplak, jednom prigodom kaže: "Zakon je tijesna cipela, koju treba odbaciti!".²⁹⁴

Čerina je uvjeren da je i u drugim europskim zemljama početkom 20. stoljeća bilo mnogo pjesnika karakterno i svjetonazorski sličnih Kamovu.²⁹⁵ O njegovom odlasku u Barcelonu piše sljedeće: "Tek tamo u Španiji, on je mogao da nađe ljude sebi ravne i slične, pune vatre, temperamenta, širokih i dubokih duša, onu latinsku rasu, koja je, po modernom francuskom psihologu, Gustave Le Bonu, najkrvnija, najeksplozivnija, ali i najnestalnija...".²⁹⁶

U Barceloni početkom 20. stoljeća dolazi do radikalizacije anarhističke scene zahvaljujući valu imigranata, a u međuratnom razdoblju ovaj grad je postao europski centar anarhizma.²⁹⁷

"... i Polić je mijenjao gradove kao kicoš ogrlice, i sva je njegova, asolutno sva umjetnost, zapljuskana valima duše velegrada... Grad, velik grad ga je, najzad i progutao, proždri ga. To je bila Barcelona, najbučnija, najtrgovačkija, najživahnija i najrevolucionarnija luka na sredozemnom moru, i jedan među najvećim gradovima u Europi", napisao je Čerina.²⁹⁸

Kamov umire u dvadeset trećoj godini života, 10. kolovoza 1910. u Barceloni u bolnici Santa Cruz. "Umro je kao najzadnji poderanac, kao najproganjanija skitnica, kao najodbijeniji prosjak, kao najzanemareniji beskućnik, kao crni ciganin, kao posljednje pseto, kao sušićava i kolerična prostitutka".²⁹⁹ Kamovu je moguće pripisati mnogo epiteta: pjesnik,

²⁹⁴ Isto, str. 82.

²⁹⁵ Isto, str. 59.

²⁹⁶ Isto, str. 67.

²⁹⁷ Oyo N, Jose' Luis, *The split of a working-class city: urban space, immigration and anarchism in inter-war Barcelona, 1914–1936*. Objavljeno u: *Urban History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2009., str. 86.

²⁹⁸ V. Čerina, *Janko Polić Kamov*, str. 217.

²⁹⁹ Isto, str. 215.

umjetnik, anarhist, ateist, alkoholičar... Čerina ga je nazvao "glasom nezaštićenih".³⁰⁰ Darko Gašparović rekao je da je Kamov bio stranac u vlastitom književno-jezičnom okružju. "Nije doista čudno da je Kamov takvim svojim pisanjem odmah izazvao kontrareakciju koja ga je faktički izbacila iz korpusa hrvatske književnosti kao strano tijelo".³⁰¹

Slika 12. Janko Polić Kamov, riječki pjesnik i simpatizer anarhističke ideje.

Drugo veliko ime hrvatske književnosti koje je izražavalo zanimanje za anarhizam bio je Miroslav Krleža (1893.-1981.). U svojim tekstovima Krleža se često osvrtao na Kropotkinove ideje o uzajamnoj pomoći koje su bile u suprotnosti s darvinističkom koncepcijom borbe za opstanak. Suzana Marjanić piše kako naglasak Krležina tumačenja povijesnosti čovjeka počiva na anatomiji ljudske destruktivnosti, na malignodestruktivnoj agresiji.³⁰² Osim toga, Krleža je bio inspiriran i Strirnerovim anarhoindividualizmom koji je u mladosti sačinjavao važan dio njegove revolucionarne ideosfere. Istog anarhista Krleža priziva u zbirci pripovijesti *Hrvatski bog Mars u Galiciji* u sceni kada kadet Horvat apostrofira kako su oni mladi dečki u Sarajevu došli na ideju "da ne treba sve htjeti! Imali su

³⁰⁰ Isto, str. 144.

³⁰¹ Gašparović, Darko, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska, Cekade*, Zagreb, 1988., str. 15-17.

³⁰² Marjanić, Suzana, *Glasovi davnih dana – transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914. – 1921/22.*, Naklada MD, Zagreb, 2005., str. 434-435.

gonoreju, bili su zaljubljeni u kasafranje, čitali su Stirnera... i dokazali su da se Evropa može ustrijeliti kao kakva kurva iz revolvera u bordelu!".³⁰³ Poznata nam je i sljedeće Krležina izjava o njegovim interesima kasnih 1920-ih godina: "Mene je tada, uz Lenjina, nerazmjerno mnogo više interesirao anarhizam u Rusiji. U ono vrijeme ja sam bio potpuno dezorganiziran. A bio sam u ono vrijeme individualista po svojim sklonostima uopće...".³⁰⁴

Veza anarhizma i umjetnosti u Hrvatskoj s vremenom je postala izraženija, a naročito u drugoj polovici 20. stoljeća u radovima ljudi poput Mladena Stilinovića i Tome Bebića. Isto vrijedi i za međunarodnu scenu gdje će uslijed pojave različitih eksperimentalnih pravaca anarhizam postati predmetom zanimanja mnogih umjetnika.

³⁰³ Isto, str. 219-220.

³⁰⁴ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 323.

12. ZAKLJUČAK

Općenito govoreći, obrisi anarhizma kao prepoznatljive društvene doktrine po prvi put se javljaju u Engleskoj, s Gerrardom Winstalneyjem (1609.-1676.) i Williamom Godwinom (1756.-1836.). U Španjolskoj je anarhizam doživio najveću potporu, a u Rusiji su djelovali neki od najznačajnijih teoretičara i aktivista pokreta (Bakunjin, Kropotkin, Tolstoj). Talijanski anarhizam bio je naročito prisutan na međunarodnoj sceni uslijed izdavanja brojnih publikacija i djelovanja agitatora, dok je Francuska, po ovom pitanju, prije svega zanimljiva zbog ideja Proudhona, prvog samoproglášenog anarhista, i razvoja anarhosindikalizma pod utjecajem radničkog udruženja i vodeće sindikalne organizacije Confédération générale du travail (Generalna konfederacija rada), osnovane 1895. godine.³⁰⁵

Anarhistička ideja u Hrvatskoj javlja se u krilu radničkog pokreta kao i u svim ostalim europskim zemljama. Iako je neprikladno govoriti o "anarhističkom pokretu" na ovim prostorima, izvjesno je djelovanje pojedinaca i kolektiva koji su zastupali stavove anarhizma, ponekad nešto glasnije ali uglavnom prilično tiho. Ipak, trebamo imati na umu da je zbog nepouzdanih i rijetkih izvora prilično teško odrediti ideološku orijentaciju ranog radničkog pokreta u Hrvatskoj.³⁰⁶ Osim toga, poznata su nam imena tek nekoliko ljudi označenih kao anarhisti.

Zakašnjeli industrijski razvoj i neriješeno nacionalno pitanje neupitno su utjecali na anarhizam u Hrvatskoj. Socijalizam na ove prostore dolazi relativno kasno i to nakon pojave u ostatku Europe, a naročito na zapadu i sjeveru. Iz tog je razloga anarhizam u Hrvatskoj prije svega ovisio o kretanjima u industrijski razvijenijim zemljama gdje nacionalno pitanje nije imalo toliku težinu kao ovdje. Djelovanje anarhističke frakcije austrijske Socijaldemokratske partije 1880-ih utjecalo je na širenje anarhizma među radništvom, a pojava mađarskih anarhista, poput Henrika Wienekea, koji su u svojstvu agitatora dolazili u hrvatske gradove nije bila rijetkost. Poslije ujedinjenja Italije 1870. godine, istarski i dalmatinski radnici počinju stvarati veze s talijanskim socijalistima i anarhistima koji distribuiraju svoje listove na istočnojadranskoj obali. Budući da je talijanski anarhizam bio iznimno aktivan na međunarodnoj sceni ne treba nas čuditi njegova povezanost s radničkim kretanjima u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Zahvaljujući ovim kontaktima anarhistička ideja počinje dobivati pristaše među ovdašnjim radničkim aktivistima. U izdanju tršćanskog *Germinala*, objavljenog 28. lipnja 1907., Split je opisan kao grad oživljen "grupom mladih

³⁰⁵ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 257.

³⁰⁶ M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*, str. 118.

buntovnika, slobodara", a nekoliko godina kasnije, 1912., u gradu je osnovan i nogometni klub Anarh. Poznato je i da je u Puli 1904. godine održan manji prosvjed od petnaestak anarhista, a 1921./1922. godine u istom je gradu bilo oko 400 pretplatnika lista *Umanità Nova* čiji su suradnici bili Errico Malatesta i Camillo Berneri. Tada su u Puli zabilježena i razilaženja između anarhosindikalista i anarhoindividualista. Inače, problemi poput ovog bili su prava rijetkost s obzirom da u Hrvatskoj nisu djelovali značajniji teoretičari anarhizma pa se radništvo u svojim akcijama moralo oslanjati koncepcije preuzete iz drugih zemalja.

Međunarodni događaji koji su u svojim implikacijama bili dijelom anarhističkog pokreta imali su svoj odjek u Hrvatskoj, počevši od Pariške komune, pa sve do prakticiranja propagande djelom te sudjelovanja u Španjolskom građanskom ratu. Revolucionarni Pariz iz 1871. godine mahom je osuđen od strane hrvatskog tiska, no potaknuo je nekoliko simboličnih akcija solidarnosti s Parižanima, od potpore krapinske učiteljice Marije Jambrišak do uhićenja nekoliko Osječana koji su stali na stranu komunara. Osim toga, iz tiska saznajemo da je u Francuskoj bilo i Hrvata koji su se borili za Parišku komunu. O propagandi djelom pišu državne vlasti, gradski ljetopisi, i sl. Spominju se atentati na svjetske državnike i izražava bojazan od socijalističkih, odnosno anarhističkih terorističkih akcija. Godine 1920. u Puli je planiran atentat na Mussolinija, no iz straha od izvjesnih posljedica u vidu progona i uhićenja atentat nije izvršen. U Španjolskom građanskom ratu 1930-ih sudjelovalo je oko 1.700 dobrovoljaca iz Jugoslavije, od kojih je određen broj zastupao anarhističke ideje a najpoznatiji među njima bio je Nikola Turčinović iz Rovinja. Nakon završetka rata vlasti su i dalje vodile evidenciju o većini dobrovoljaca s ovih prostora. Što se tiče umjetničke intelektualizacije anarhizma, ona je dobila svoje mjesto i u Hrvatskoj, kao i u ostatku Europe, i to u Krležinim i Kamovljevim spisima.

Slobodari iz Hrvatske o kojima imamo najviše podataka su Miloš Krpan i Stjepan Fabijanović. Uvid u njihovu djelatnost navodi nas na zaključak da su bili upoznati s anarhističkim kretanjima u svijetu. Sve u svemu, Hrvati su na ovaj ili onaj način došli u doticaj s eminentnim imenima tzv. klasičnog anarhizma dok su ovi još bili aktivni. Na praškoj konferenciji 1848. godine upoznali su se s Bakunjinom i njegovim zalaganjem za panslavizam, u Istri i Dalmaciji čitani su članci Errica Malateste, Fabijanović je bio u kontaktu s Nettlaumom i Rockerom, itd.

Komparativna metoda proučavanja anarhizma u Hrvatskoj i Europi ukazuje na međunarodni karakter anarhističkog pokreta koji je u kolanju ideja i uzajamnoj pomoći nadilazio granice kako bi se suočio s nacionalno-lokalnim problemima. O aktivnostima anarhizma u svijetu Nettlau je napisao: "Naravno, ako je anarhizam ponegdje i postao čisto

refleksivan i imitatorski, ipak je time utjecao na međunarodni pokret, dodavši snagu i postojanost tako prihvaćenim idejama budući da su te ideje podjednako prihvaćene na drugim mjestima bez proturječja ili važnijih modifikacija".³⁰⁷ Pokret kao takav uvelike je ovisio o spremnosti pojedinaca, poput Bakunjina, da anarhističke ideje populariziraju u određenim krajevima. Iako industrijalizacija nije bila jedini preduvjet za širenje anarhizma, jer npr. industrijska velesila poput Velike Britanije nije imala ni približno masovan pokret poput onog u Španjolskoj gdje je najuspješnije funkcionirao agrarni kolektivizam, uzlet kapitalizma i razvoj urbanih središta utjecao je na formiranje radničke klase i njezine samosvijesti o svom položaju u društvu. Zbog svog karaktera, koji je oduvijek bio u sukobu s aktualnim društveno-državnim poretkom pa čak i mnogim socijalističkim idejama koje su zagovarale druge obrasce djelovanja, anarhizam je kroz povijest konstantno tražio svoj put od margina prema središtu i aktualizaciji svojih zamisli o besklasnom, nehijerarhijskom društvu gdje bi nepolitička udruženja, individualna sloboda i uzajmna pomoć zamijenila prisilu, eksploataciju i šovinizam svih vrsta.

³⁰⁷ M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 237.

12.1 KRONOLOGIJA ANARHIZMA U HRVATSKOJ (1840.-1939.)

- **1848.** Slavenski kongres u Pragu, od 2. do 12. lipnja. Bakunjin poziva južne Slavene, a među njima i Hrvate, na jedinstvo i borbu protiv ruskog carizma i rastućeg njemačkog nacionalizma.
- **1867.** U Osijeku osnovano prvo radničko društvo na području bivše Jugoslavije.
- **1868.** Hrvatsko-ugarska nagodba i početak značajnije industrijalizacije Hrvatske.
- **1869.** Vijesti o osnivanju podružnice Prve internacionale u Osijeku, prije sukoba Marxa i Bakunjina.
- **1871.** Pariška komuna, od ožujka do svibnja, i osuda hrvatskog tiska te simbolične akcije solidarnosti s komunarima.
- **1875.** U Zagrebu održana prva radnička skupština na kojoj je prisustovalo tristotinjak ljudi.
- **1880. – 1884.** Djelovanje anarhističke frakcije Socijal Demokratske Partije Austrije čiji se utjecaj širi i na Hrvatsku.
- **1887.** U Dubrovniku počinje izlaziti list *Radnik*.
- **1894.** Osijek posjećuje mađarski anarhist Henrik Wieneke, a u gradu je aktivan i tipograf Spehn koji je u kontaktu s anarhistima iz ostatka Europe. Gradonačelnik Osijeka Rotter izražava strah od anarhističke propagande djelom.
- **1898.** Talijanski anarhist Luigi Luccheni ubio austrijsku caricu Elizabetu (o tome pišu osječki kapucini). U Zadru počinje izlaziti dvojezični list *Socijalista (Il Socialista)*, a u Splitu boravi talijanski anarhist Attilio Pieroni. Iste godine etnomuzikolog iz Osijeka Franjo Kuhač objavljuje tekst *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, gdje oštro kritizira nove umjetničke pravce, a naročito pojavu secesije u Hrvatskoj.
- **1900.** Štrajk 600 radnika koji su sudjelovali u izgradnji željeznice Dubrovnik-Čapljina. Iz Rijeke je prognan francuski anarhist Joseph Signac.
- **1904.** Prosvjed petnaestak anarhista u Puli.
- **1905.** Parole o klasnoj borbi postaju sve učestalije, u Osijeku izbija generalni štrajk.
- **1907.** Tršćanski anarhistički list *Germinal* Split opisuje kao grad oživljen "grupom mladih buntovnika, slobodara". Policija ubrzo započinje s uhićenjima splitskih anarhista. Iste godine u Slavonskom Brodu organiziran generalni štrajk gdje Miloš Krpan propagira anarhosindikalističke ideje.

- **1909.** Miloš Krpan upućuje poziv bečkim anarhistima na osnivanje komune u okolici Slavenskog Broda.
- **1912.** U Splitu osnovan nogometni klub Anarh.
- **1917.** Stjepan Fabijanović objavljuje knjigu *The Idle and Untimeous Observer*.
- **1918.** Sedmodnevni generalni štrajk u Puli.
- **1920.** Pulski anarhisti planiraju atentat na Mussolinija. Iste godine vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izdaje tzv. Obznanu čime izvan zakona stavlja djelovanje svih socijalističkih organizacija.
- **1920. – 1922.** U Puli ima oko 400 pretplatnika anarhističkog časopisa *Umanità Nova*. Dolazi do neslaganja pulskih anarhosindikalista i anarhoindividualista.
- **1921.** Štrajk labinskih rudara, od 2. ožujka do 8. travnja, kojemu su prethodila anarhistička zauzimanja tvornica u Italiji godinu dana ranije.
- **1924.** Stjepan Fabijanović i Max Nettlau stupaju u kontakt.
- **1931.** Umire Miloš Krpan.
- **1933.** Umire Stjepan Fabijanović.
- **1936. – 1939.** U Španjolskom građanskom ratu sudjeluju anarhisti iz Hrvatske, a naročito oni iz Istre i Dalmacije.

13. POPIS PRILOGA

- Slika 1. Karl Marx i Mihail Bakunjin - vodeće ličnosti Prve internacionale. Izvor: *Bakunin's Anarchism, Marxists Dogmas and Marx*, 2011., Gonzo Times | The Anti-Authoritarian Website: <http://www.gonzotimes.com/2011/04/bakunins-anarchism-marxists-dogmas-and-marx/> (04.09.2011.)
- Slika 2. Naslovna stranica Narodne obrane s tekstom o generalnom štrajku u Osijeku (9. svibnja 1905.). Izvor: Pejić, Luka, *Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)*. Objavljeno u: *Essehist*, godina II, broj 2, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2010., str. 41.
- Slika 3. Prizor iz filma Roko i Cicibela (1978). Izvor: *Roko i Cicibela [1978]*, 2010., YuBraca.net: <http://yubraca.net/details.php?id=5138#> (04.09.2011.)
- Slika 4. Članovi nogometnog kluba Anarh. Fotografija snimljena oko 1912. godine u Splitu. Izvor: *Povijest*, RNK Split - Radnički Nogometni Klub Split: <http://www.rnksplit.hr/klub/povijest.aspx> (04.09.2011.)
- Slika 5. Barikade Pariške komune, ožujak 1871. godine. Izvor: *Communism, anarchism and the Paris Commune: Bristol, 28th February*, 2010., The Commune: <http://thecommune.co.uk/category/paris-commune/> (04.09.2011.)
- Slika 6. Naslovnica francuskih novina *Le Petit Journal* s ilustracijom terorističkog napada anarhista Santiaga Salvadora u kazalištu u Barceloni (studeni, 1893. godine). Izvor: *Liceu*, Wikipedia, the free encyclopedia: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4f/Liceubomb.jpg> (04.09.2011.)
- Slika 7. Luigi Lucheni (1873.-1910.), talijanski anarhist i ubojica ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete 1898. godine. Izvor: *Luigi Lucheni*, Wikipedia, the free encyclopedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Luigi_Lucheni (04.09.2011.)
- Slika 8. List *Freiheit* (pokrenut 1879.) kojeg je uređivao Johann Most (1846.-1906.), njemački anarhist i zagovornik revolucionarnog terorizma. Pretpostavlja se da je kružio i među hrvatskim radništvom. Naslovnica od 10. ožujka 1888. godine. Izvor: *Johann Most*, Wikipedia, the free encyclopedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Most (04.09.2011.)
- Slika 9. Miloš Krpan (1862.-1931.), autor, aktivist radničkog pokreta i deklarirani anarhokomunist. Izvor: *Poznati slavonski ličani*, Zavičajna udruga Ličana "Vrilo

mudrosti" Slavonski Brod, <http://www.vrilo-mudrosti.hr/zanimljivosti/zanimljivostil.htm> (04.09.2011.)

- Slika 10. Hrvatski emigrant i anarhist Stjepan Fabijanović i žena Hermina u Los Angelesu 1924. godine. Izvor: International Institute of Social History: <http://search.iisg.nl/search/search?action=transform&xsf=home-results.xsl&lang=en> (04.09.2011.)
- Slika 11. Ulomak pisma njemačkog povjesničara anarhizma Maxa Nettla Stjepanu Fabijanoviću od 20. kolovoza 1928. godine. Izvor: Pismo Maxa Nettla upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. kolovoza 1928., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan.
- Slika 12. Janko Polić Kamov, riječki pjesnik i simpatizer anarhističke ideje. Izvor: *Janko Polić Kamov*, Wikipedija: http://hr.wikipedia.org/wiki/Janko_Poli%C4%87_Kamov (04.09.2011.)
- Tablica 1. Tri modaliteta prakticanja poredbene metode (Skocpol, Somers). Izvor. Roksandić, Drago (urednik), *Uvod u komparativnu historiju*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 22-23.
- Tablica 2. Neke od dvojbi anarhizma u teoriji i praksi. Izvor. Šimleša, Dražen, *Snaga utopije - Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća*, Što čitaš?, Zagreb, 2005., str. 16-24.

14. LITERATURA

Neobjavljeni izvori

1. Pismo Maxa Nettleaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 12. travanja 1924., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 6, Special Collections Library, University of Michigan.
2. Pismo Maxa Nettleaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 26. svibnja 1926., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 7, Special Collections Library, University of Michigan.
3. Pismo Maxa Nettleaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. kolovoza 1928., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan.
4. Pismo Maxa Nettleaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. siječnja 1931., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.
5. Pismo Maxa Nettleaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 24. svibnja 1933., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.
6. Pismo Rudolfa Rockera upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. travnja 1927., skenirano u PDF formatu, dio zbirke "Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933", kutija br. 5, mapa br. 32, Special Collections Library, University of Michigan.

Objavljeni izvori

1. *A Typical Anarchist*, 4. siječnja 1894. The New York Times (skenirani članak dostupan je u Internet arhivi The New York Timesa).
2. Cazi, Josip (urednik), *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj - od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. – 1895.)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958.
3. Dedić, Dejan (urednik), *Miloš Krpan - Izabrani spisi*, DAF, Zagreb, 2010.
4. Krtalić, Ivan (urednik), *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Mladost, Zagreb, 1983.

5. Mažuran, Ive (urednik), *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967.
6. Sršan, Stjepan (urednik), *Osječki ljetopisi, 1686. – 1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.
7. Vukadin, Ante (urednik), *Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka - 1894. god.* Objavljeno u: Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, 1/1991, Osijek, 1991.

Monografije

1. Bakunjin, Mihail, *Manifest Slavenima*, DAF, Zagreb, 2011.
2. Barclay, Harold, *Narod bez vlade*, DAF, Zagreb, 2006.
3. Bibić, Milorad, *Split je prva liga*, Slobodna Dalmacija, Split, 2002.
4. Brennan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: The social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
5. Caute, David, *The Left in Europe since 1789*, World University Library, London, 1966.
6. Cazi, Josip, *Radnički pokret Hrvatske (1860. - 1895)*, Izdavačko poduzeće Rad, Beograd, 1962.
7. Crnbori, Tone, *Borbena Pula – Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1972.
8. Čerina, Vladimir, *Janko Polić Kamov*, DAF, Zagreb, 2007.
9. Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, C.A.S.H., Pula, 1998.
10. Fabijanović, Stephanus, *The Idle and Untimeous Observer*, Los Angeles, 1917.
11. Fernandez-Armesto, Felipe, *Ideje koje su promijenile svijet*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006.
12. Gašparović, Darko, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Cekade, Zagreb, 1988.
13. Goldman, Emma, *Anarhizam i drugi ogledi*, DAF, Zagreb, 2001.
14. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
15. Hobsbawm, Eric J, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
16. Jović, Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji, 1918. – 1929.*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985.
17. Kapović, Mato, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, Historijski arhiv Dubrovnik, Dubrovnik, 1985.

18. Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. – 1941.*, Naprijed, Zagreb, 1991.
19. Kirinić, Višeslav (urednik), *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb, 2003.
20. Kovačec, August (glavni urednik), *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996.
21. Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867. – 1914.*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, 1972.
22. Kropotkin, Petar, *Anarhizam i moral*, Prosveta, Beograd, 1984.
23. Lenjin, Vladimir Ilić, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, Naprijed, Zagreb, 1973.
24. Longo, Luigi, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Epoha, Zagreb, 1967.
25. Marjanić, Suzana, *Glasovi davnih dana – transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914. – 1921/22.*, Naklada MD, Zagreb, 2005.
26. Martinuzzi, Giuseppina, *Ingiustizia: canto storico-sociale*, Mathias Flacius, Labin, 2001.
27. McQuinn, Jason, *Zašto nisam primitivist, Što čitaš?*, Zagreb, 2002.
28. Nettelau, Max, *Povijest anarhizma*, DAF, Zagreb, 2000.
29. Nikić, Stevo, *Marksizam i anarhizam*, Fakultet za pomorstvo, Kotor, 1985.
30. Pavićević, Vuko (urednik), *Marks-Engels-Lenjin: Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Džepna knjiga, Beograd, 1973.
31. Plećaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta "Božidar Maslarić", Osijek, 1973.
32. *Povijest, 14. knjiga, Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848. – 1871.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
33. *Povijest, 15. knjiga, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. – 1914.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
34. *Povijest, 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
35. Reclus, Élisée, *Evolucija, revolucija i anarhistički ideal*, DAF, Zagreb, 2001.
36. Roksandić, Drago (urednik), *Uvod u komparativnu historiju*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2001.
37. Staguhn, Gerhard, *Knjiga o ratu – Zašto ljudi ne mogu živjeti u miru?*, Mozaik knjiga, Ljubljana, 2007.

38. Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
39. Strčić, Petar, Verbanac, Anđelo (urednici), *Radnički pokret i NOB općine Labin*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1980.
40. Šetić, Nevio, *Istra za talijanske uprave – o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu, 1918.-1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008.
41. Šimleša, Dražen, *Snaga utopije - Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, Što čitaš?*, Zagreb, 2005.
42. Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskoga naroda. 1526.-1918. drugi dio*, Marjan Tisak, Split, 2004.
43. Tainter, Jospeh, *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.
44. Trocki, Lav, *Iz revolucije*. Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
45. Ujčić, Vitomir, *Pula – od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, vlastito izdanje braće Ujčić, Umag, 1963.
46. Woodcock, George, *Anarchism*, Penguin Books, London, 1975.
47. Zerzan, John, *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

Članci

1. Bakunjin, Mihail, *Pariška komuna i pojam države*. Objavljeno u: *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
2. Berry, David, *'Fascism or Revolution!' Anarchism and Antifascism in France, 1933-39*. Objavljeno u: *Contemporary European History (ContEurHist)*, vol. 8, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
3. Casanova, Julián, *Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism*. Objavljeno u: *International Labor and Working-Class History*, vol. 67, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
4. Despot, Miroslava, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*. Objavljeno u: *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
5. Firingier, Kamilo, *Počeci radničkog pokreta u Osijeku*. Novinski članak objavljen u *Glasu Slavonije*, 15. rujna 1957. godine, str. 8., Osijek.

6. Gross, Mirjana, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*. Objavljeno u: Historijski zbornik, godina VIII., broj 1-4, Zagreb, 1955.
7. Gross, Mirjana, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907*. Objavljeno u: Putovi revolucije, godina III., broj 5, Zagreb, 1965.
8. Jurković, Ivan, *Turska opasnost i hrvatski velikaši - knez Bernardin Frankopan i njegovo doba*. Objavljeno u: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 17, Zagreb, 2000.
9. Mann, Kristin, *Ending Slavery/Reforging Freedom: The Problem of Emancipation in Western Culture*. Objavljeno u: Comparative Studies in Society and History, vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
10. Obad, Stijepo, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*. Objavljeno u: Pariška komuna 1871-1971, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
11. Oštrić, Vlado, *O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919*. Objavljeno u: Putovi revolucije, 3-4, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964.
12. Oštrić, Vlado, *Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do godine 1914. u našoj povijesnoj književnosti*. Objavljeno u: Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973.
13. Oyo'N, Jose' Luis, *The split of a working-class city: urban space, immigration and anarchism in inter-war Barcelona, 1914–1936*. Objavljeno u: Urban History, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
14. Pejić, Luka, *Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)*. Objavljeno u: Essehist, godina II, broj 2, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 2010.
15. Strpić, Marko, *Anarhistički trag u Hrvatskoj*, Zarez, broj 65, Zagreb, 2001.
16. Ther, Philipp, *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. Objavljeno u: Central European History, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
17. Turcato, Davide, *Italian Anarchism as a Transnational Movement, 1885–1915*. Objavljeno u: International Review of Social History, vol. 52, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 2007.
18. Vrandečić, Josip, *De Civitatis Dei Giovannija Devicha*. Objavljeno u: 5. Međunarodni skup, Dijalog povjesničara – historičara, sv. 5, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2002.

19. Weaver, Eric Beckett, *Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies*. Objavljeno u: Austrian History Yearbook, vol. 41, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minnesota, 2010.

Internet

1. *Anarchism in Croatia*, InfoShop OpenWiki: http://wiki.infoshop.org/Anarchism_in_Croatia (05.08.2011.)
2. Antić, Čedomir, *Anarhizam u Srbiji*, NIN: <http://www.nin.co.rs/2003-04/29/28627.html> (31.07.2011.)
3. Bešker, Inoslav, *A tko je u Puli 1920. opalio šamar Mussoliniju?*, Jutarnji list: <http://www.jutarnji.hr/a-tko-je-u-puli-1920--opalio-samar-mussoliniju-/408308/> (05.08.2011.)
4. Indić, Trivo, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*, 1990., Kate Sharpley Library: <http://www.katesharpleylibrary.net/1c5bbd> (20.05.2011.)
5. *Martinuzzi, Giuseppina*, istrapedia: <http://www.istrapedia.hr/hrv/233/martinuzzi-giuseppina/istra-a-z/> (23.08.2011.)
6. *Janko Polić Kamov: Vitez crne psovke*: <http://free-sb.htnet.hr/tkdBROD/index.html> (30.07.2011.)
7. Lichfield, John, *Why police kept tabs on Picasso, 'the anarchist'*, 2004., The Independent: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/why-police-kept-tabs-on-picasso-the-anarchist-560420.html> (20.07.2011.)
8. *Luigi Križaj*, biografija. Preuzeto iz knjige *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova vol. 3, Rijeka/Rovinj, 1988., Centar za anarhističke studije: <http://www.anarhizam.hr/arhiv/39-biografije/125-luigi-kriaj> (05.08.2011.)
9. Marx, Karl, *The Poverty of Philosophy – Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, 1847., Marxist Internet Archive: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Poverty-Philosophy.pdf> (21.07.2011.)
10. Maseratti, Ennio, *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*, 1982., Što čitaš?: <http://www.stocitas.org/anarhizam%20u%20Dalmaciji%20i%20Istri.htm> (24.07.2011.)

11. Mintz, Frank, *Anarhizam jučer i anarhizam danas*, 1984., Što čitaš?: <http://www.stocitas.org/frank%20mintz%20anarhizam%20jučer%20i%20danas.htm> (23.05.2011.)
12. *Nikola Turčinović (Nicolò Turcinovich)*, biografija. Preuzeto iz knjige *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova vol. 3, Rijeka/Rovinj, 1988., Centar za anarhističke studije: <http://anarhizam.hr/arhiv/39-biografije/126-nikola-turinovi-nicolo-turcinovich> (05.08.2011.)
13. *Roko i Cicibela na Subverzijama*, 2009., ZaMirZINE: <http://www.zamirzine.net/spip.php?article7329> (31.07.2011.)
14. *Summons*, libcom.org: <http://libcom.org/library/summons-makhno> (21.08.2011.)
15. *Stephanus Fabijanovic Papers 1904-1933*, 1998. Priredili K. Beam i J. Herrada, UM Special Collections Library: <http://quod.lib.umich.edu/s/sclead/umich-sc-fabijano?byte=2334776;focusrgn=frontmatter;subview=standard;view=reslist> (27.07.2011.)
16. *Talijanska zauzimanja tvornica: Biennio Rosso (1918. – 1921.)*, 2006., S engleskog preveo Juraj Katalenac, Centar za anarhističke studije: <http://anarhizam.hr/povijest/51-talijanska-zauzimanja-tvornica-biennio-rosso-1918-1921> (23.05.2011.)